

Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/2 2013, Sayfa: 65-93.
Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnali, San: 1/2 2013, Shepce: 65-93.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/2 2013, Page: 65-93.

ORTA ASYA'DAKI UYGURLARIN KÜLTÜRÜ VE BAĞIRILARI ÜZERİNE

*Nebijan TURSUN**

ÖZET

Bu makalede eski Sovyetler Birliği dönemindeki ve bugünkü Bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Uygurların kültürünün oluşumu ve gelişimi süreci üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi, Orta Asya diasporadaki Uygurların en fazla toplandığı bir bölgedir. Bu bölgenin Uygurların ana vatanı Doğu Türkistan, yani bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti tarafından İncan Uygur Özerk Bölgesi diye adlandırılan topraklarla uzun tarihi ilişkisi vardır.

Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurların 20. yüzyıldaki kültürel gelişim sürecini üç aşamaya ayırmak mümkündür: Birinci aşama 1918-1940 yıllarını, ikinci aşama 1950 - 1980 yıllarını, üçüncü aşama 1991 yılından bugüne kadar olan zamanı kapsar.

20. yüzyılın ilk yarısı ve 1960 - 1980 yılları arasında Sovyetler Birliği hükümeti Doğu Türkistan'ı önemli stratejik hedef olarak belirlediği için önce kendi sınırları içerisinde, yani Sovyetler Birliği kontrolü altındaki Orta Asya bölgesinde yaşayan Uygurların kültür, sosyal ve ekonomik meselelerine özel ilgi göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin devlet menfaatini hareket noktası yapan bu politikadan dolayı 20. yüzyılın 20-30'lu yıllarında Uygurlardan çok sayıda çağdaş da yüksek eğitim sahibi aydınlar yetişmiştir.

Sovyetler Birliği hükümeti 1960 - 1980 yılları arasındaki Sovyet-Çin çekişmesi döneminde kendi topraklarındaki Uygurların kültürel, siyasal, sosyal ve ekonomik meselelerine tekrar ilgi gösterdiğinden dolayı bu dönemde Uygurların kültüründe yeni gelişmeler ortaya çıktı. Uygurlar arasından bütün Sovyetler Birliği'nde tanınmış yazarlar, sanatçılar, devlet adamları, sporcular ve diğerleri yetişti. 1991 yılında Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Uygurlar yine yeni bir sürece girdiler. Bu süreçte onların kültüründe yeni ilerlemeler görüldü.

Bu makalede ise o Uygurların kültürel bağirileri ve onların arasından yetişmiş mehur şahıslar hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Orta Asya, Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan, Diaspora.

* Dr., RFA (Özgür Asya Radyosu) – ABD. E-posta: nabijant@gmail.com.

THE CULTURE OF THE CENTRAL ASIAN UYGHURS AND THEIR SUCCESSES

ABSTRACT

This paper is mainly focused on the formation and development of the Uyghur culture in the USSR and independent Central Asian republics. Central Asia is a region of importance to the Uyghur Diaspora due to its shared border and strong historical relations with the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China.

In the first half of the 20th century, in the 1960s-1980s, the Soviet Union viewed East Turkestan/ Xinjiang as an important strategic goal. With the aim of defending its own national interests, the Soviet Union directly involved itself in the political life of the region and attempted to exert political, cultural and economic influences there. As a result of the ethnic policies and political goals of Soviet Russia, a large number of Uyghur youths attended universities in Soviet cities, including Moscow, Leningrad, and Tashkent, and during the 1920s and 1930s, this led to the creation of a sizable Uyghur intellectual class in Soviet Central Asia in the early 20th century.

The Soviet Union carefully monitored the cultural and educational development of the Uyghur Diaspora as a whole, using the information to determine the Uyghur situation in East Turkestan/Xinjiang during the 1930s-1940s and 1950s-1980s.

We can divide history of the formation and the development of the Soviet and independent Central Asian Uyghur culture into three different stages: the 1918-1940s, 1950s-1980s and the since 1991- until now . In these three stages, among the Uyghurs appeared many scholars, writers, artists, scientists, athletes, high rank military commanders, government officials, and others who influenced the Soviet Union and the independent Central Asian republics.

After the collapse of the Soviet Union, the Uyghur Diaspora separately belonged to Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and the Russian Federation. The Uyghur Diaspora in these CIS countries continues to bring significant contributions to and play an important role in them, including in Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan as well as Russia.

Keywords: Uyghur, Central Asia, Soviet Union, Eastern Turkestan, Diaspora.

Yabancı ülkelerdeki Uyghur diasporasının büyük bir kısmı Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi Türk cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Bunlardan başka yine Rusya Federasyonu'nda, Türkmenistan'da ve Tacikistan'da da çok fazla olmasına rağmen Uyghur nüfusu azdır. Uyghurlar öncelikle coğrafi yerleşim yönünden elverişli olması dolayısıyla en çok Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi üç cumhuriyete dağılmıştır. Bunlardan başka yine Rusya, Türkmenistan, Tacikistan, Ukrayna ve başka cumhuriyetlerde de az sayıda Uyghur yaşamaktadır.

Orta Asya'daki Uyghurlar kendine has milli kültür ve geleneklere sahip olup eğitim-öğretim, bilim-fen ve başka çeşitli alanlarda büyük başarılar elde etmişlerdir. Uyghurlar bu cumhuriyetlerde gerçekte azınlık sayılsa da siyasi, iktisadi, eğitim-öğretim, sanat ve başka alanlarda elde ettikleri başarılarla içinde yaşadıkları cumhuriyetleri belli oranda etkilemişlerdir.

Uyghurların Orta Asya'daki son iki asırlık tarihi Hokand Hanlığı, Çar Rusya İmparatorluğu, Sovyetler Birliği ve bugünkü bağımsız cumhuriyetlerden ibaret Merkezi Asya'nın siyasi çalkantıları ve gelişim amaçları ile ilişkilidir. Onların siyasi, içtimai, iktisadi ve kültür hayatı ise bu hâkimiyetlerin iç ve dış siyasetine sıkı bir şekilde bağlı olmuştur.

Bugünkü Orta Asya Uygurları Uygur halkının bir kısmı olup, içinde ya adıkları devletler ve rejimler farklı ise de, ortak Uygur kültür gövdesine mensupturlar. Orta Asya'daki Uygur ailesi Sovyetler Birliği'nin 20. asrın başından itibaren başlatılan millî kimlik inşası ve geliştirme siyasetinin sonucunda Uygur millî kimlik ve millî ruhunu sürekli geliştirmişler, bu süreçte karmaşık siyasi, içtimai, ekonomik ve kültürel gelişmelerle karşılaşmışlardır. Bu makalede onların bir asra yakın zaman zarfında geçirdikleri kültür ve eğitim alanındaki gelişim süreçleri, elde ettikleri başarılar konu edilecektir.

1. Orta Asya'daki Uygurların Nüfusu

Bugünkü Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin resmi istatistik verilerine göre, şu anda Kazakistan Uygur diasporasının en çok olduğu devlettir. Kazakistan hükümetinin 2012 yılına ait istatistik rakamlarına göre bu cumhuriyetteki Uygurların sayısı 237,532 ki dır.¹

Uygur diasporasının en çok olduğu ikinci devlet Kırgızistan olup, 2012 yılına ait devlet istatistik verilerine göre Uygurların sayısı 50,000'dir.²

Özbekistan'daki Uygurların nüfusu 2000 yılına ait hükümet istatistik rakamlarına göre 19,526 olarak gösterilmiştir.³ Ancak bugüne kadar yeni istatistik rakamları ilan edilmemi ise de, Özbekistan Uygur Kültür Merkezi tarafından bu cumhuriyette 60,000 Uygur'un yaşadığı bilgisi verilmiştir. Özbekistan'daki Uygurların sayısının mevcut rakamlardan bir kaç kat daha fazla olduğu konusunda gayri resmi görüş ve tahminler vardır.

Türkmenistan'daki Uygurların sayısı hakkında net bilgi yoktur. 1890 yılında 270 aile, yani 1307 kişiyi Yedisu bölgesinden Türkmenistan'ın Murgap Nehri vadisine gelip yerleşmiştir.⁴ Bunların sayısı 1990 yılında 1392 kişiyi, 2010 yılında 2000 kişiyi olarak ilan edilmiştir. 1928-1929 yıllarında Türkmenistan'ın Biyram-Ali bölgesinde iki Uygur kolhozu kurulmuştur.⁵

Tacikistan'daki Uygurların bugünkü nüfusu hakkında da net bir bilgi yoktur. Bu cumhuriyet Orta Asya'daki Uygurların en az yaşadığı ülke sayılır. Ayrıca Tacikistan'ın 1926 yılından 2009 yılına kadar olan nüfus istatistik verilerinde Uygurlara yer verilmemiştir.

Rusya Federasyonu'nda Uygurların toplu olarak yaşadıkları bölge yoktur. Bu ülkedeki Uygurlar dağınık şekilde olup, onların büyük bir kısmı Moskova ve Sankt Petersburg şehirlerine toplanmıştır. Rusya Uygurlarının 2010 yılındaki nüfusu 3690 olarak gösterilmiştir.⁶

Ancak Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygur aydınları arasında ister eski Sovyetler Birliği dönemindeki, isterse bağımsız cumhuriyetler dönemindeki hükümetin istatistik rakamlarının güvenilir olmadığı, Uygurların gerçek nüfuslarının bu rakamların çok üzerinde olduğu hakkında çeşitli görüşler vardır. Ayrıca onların bu konuyla ilgili elde ettikleri farklı bilgiler mevcuttur.

Orta Asya Türk cumhuriyetlerindeki Uygurlar coğrafî ve diyalekt özelliklerine göre Fergane grubu ve Yedisu grubu olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.⁷

Uygur diasporasının Fergane grubu aslında Uygur ilinin güneyindeki Tarım ovası civarındaki bölgelerden göç ederek gelmişlerdir. Bunlar bugünkü Özbekistan, Kırgızistan ve

¹ Agentstvo respublikiki Kazahstan po statistike. Çislennostnaseleniya Respubliki Kazaxstan po otdelni metnosamna 1 yanvary 2012 goda

² Natsionalny statističeskiy komitet Kırgızskoy Respubliki (Natsionalny sostav naseleniya ozenka 1 yanvary 2012 goda).

³ Etničeskiy atlas Uzbekistana, institut "Otkritoye Ob estvo" - fonsodeistviya - Uzbekistan. 2002 Str. 217.

⁴ K 100 letiyupereseleniya uygurovv Turkmenistan. <http://hamrajan.narod.ru/index.html>

⁵ K 100 letiyupereseleniya uygurovv Turkmenistan. <http://hamrajan.narod.ru/index.html>

⁶ Vserossiyskaya perepis naseleniya 2010 goda - http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_10.php

⁷ zbraniyetruidi /Sadvakasov Gocahmet, Almatı 2005.

Tacikistan'ın ehirlere hem çiftçilik bölgelerine yerle mi lerdir. Bu grup 20. yüzyılın ba larına kadar yerli halklar tarafından "Ka garlılar" diye adlandırılmı tır.

Fergane vadisi ve Yedisu bölgesi eskiden beri Uygur kabilelerinin faaliyet alanıdır. Bu bölgeler ile Tarım ve li vadisi arasında sıkı tarihi ili kiler vardır. Uygurların son dönemlerde bu bölgelere göç etmeleri 1759 yılından sonra ba lamı tır. Bunun Mançu-Çin askerlerinin saldırıları ve katliamları ile ili kisi vardır. 19. yüzyıldaki sava lar neticesinde daha fazla sayıdaki Ka gar ahalisi Fergane vadisine göç etmi tir. Kazak alimi Çokan Velihanof'un verdi i bilgilere göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Fergane vadisine 300,000'den fazla Ka garlı yerle mi tir.⁸ O dönemlerdeki Fergane vadisine yerle mi Uygurların durumu ve nüfusu hakkında eski Sovyetler Birli i âlimlerinden G. shakof, A. M. Re etov, A. N. Sedlovskaya, S. S. Gubayeva, . V. Zaharova, . V. Sadvakasof ve di erleri kendi ara tırmalarında bilgiler vermi lerdir.

S. S. Gubayeva Çokan Velihanof'un verdi i bilgiler temelinde 19. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar olan zaman zarfında Fergane vadisinde 300,000 civarında Uygur'un ya adı nı ortaya koymu tur.⁹

Eski Sovyetler Birli i Uygur alimi, akademik Gucahmet Sadvakasof Fergane vadisinde Çokan Velihanof'un kaydetti i 9000 ki ilik Dolanlıları da katarak, 324,000 civarında Uygur ya adı nı ortaya koymu tur.¹⁰ . V. Zaharova'ya göre, 1860 yılına kadar olan zaman zarfında Kokend Hanlı ı sınırları içerisinde 200,000-250,000 etrafında Uygur ya amı tır.¹¹

Fergane vadisindeki Uygurların yerli Özbekler arasında eriyip gitmesi durumu çok a ır olmu tur. Bu iki halk arasında aslında etnik farkın olmaması, dil, din, sanat, örf adet, giyim ku am, yiyecek içecek, ya am tarzı ve di er bir çok yöndeki benzerlikler dolayısıyla Ka garlı Uygurlar Fergane vadisindeki bu halk arasında eriyip bugünkü Özbeklerin etnik terkiibini olu turmu tur.

Yedisu grubu genel olarak 1881 yılında Rusya ile Mançu-Çin imparatorlu u arasında " li Antla ması" imzalanıp hudutlar ikiye ayrıldıktan sonra Korgas nehrinin do usundaki li bölgesinden Rusya topraklarına göç eden 45,000 Tarançı¹², yani li Uygurlarıdır. Ayrıca 1955-1962 yılları arasında li ve di er kuzey bölgelerinden göç edenler de bu gruba mensuptur. Bu iki grup Uygur dil bakımından Uygurcanın merkezi diyalektine mensup olup, aralarında sadece ufak a ız özellikleri söz konusudur. Fergane vadisindeki Uygur ahalisi, yani önceki Ka garlılar Ka gar a zını, Yedisu bölgesindekiler ise li a zını kullanmı lardır. Bu iki grup Uygur 20. yüzyılın ba larına kadar "Ka garlı" ve "Tarançı" ekinde iki ayrı isimle birbirlerinden ayırt edilmi lerdir. Yerli halk hem Çarlık Rusya hükümeti de onları bu ekinde adlandırmı lardır. 1921 yılında Ta kent'te düzenlenen Kurultayda " Devrimci Uygur Birli i" (nkılabi Uygur ttifakı) bu terimi yürürlükten kaldırıp Uygur adının kullanılması hakkında karar aldıktan sonra Uygur adı yava yava Fergana grubu ve Yedisu grubunun ortak etnik adı oldu. Ka garlı ve Tarançı isimleri bir milletin iki farklı co rafi bölgede yerle mi kısımlarının isimleri olup asla etnik isim de ildi.

Eski Sovyetler Birli i'nin ilk dönemlerindeki Uygurların nüfusu hakkında çe itli bilgiler mevcuttur. Uygur lideri Abdullah Ruzbakiyev 1923 yılında bütün Türkistan otonom cumhuriyetlerinde ya ayan Uygurların 600 binden fazla oldu u bilgisini Türkistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne ve Rusya Bol evikler Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu'na

⁸ Ç. Ç. Valihanov, zbranniye proizvedeniya. Nauka, Almatı 1986.

⁹ S. S. Gubayeva, Uygurı dungane ferganskoy dolimı // Sovremennoye razvitiye etniçeskih grupp Sredney Aziiı Kazahstana, Ç. 2. M. 1992, S. 121.

¹⁰ zbraniyetruđi /Sadvakasov Gocahmet, Almatı 2005. S. 55.

¹¹ . V. Zaharova, Ukaz. Soç. S. 223-224

¹² P.P. Rumiyansev, Uyezdi Cetusu, Almatı.

bildirmi tir.¹³ Yine aynı yıllarda Uygur âlimlerinden Burhan Kasımov bütün Orta Asya'da bir milyon civarında Uygur'un ya adı mı yazmı tir. Bu Uygurların büyük kısmı Fergane Vadisi'ne da ılmı tir. Abdullah Ruzbakiyev daha sonra bütün Sovyetler Birli i'nde ya ayan Uygurların 500 ila 700 bin civarında oldu unu yazmı tir. Yani Uygurların nüfusu hakkında Uygurlar arasında da farklı görü ler mevcut idi. Ancak Sovyet hükümetinin istatistik verileri bu sayıyı çok dü ük göstermekteydi. 1924 yılında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Fergane Vadisi'ndeki çok sayıdaki Ka garlı Uygur Özbek olarak kaydedilmi tir. Rusya âlimi Sergey Aba in'in görü lerine dayanacak olursak, Fergane Vadisi'ndeki bu çok sayıdaki Ka garlılar Sovyetler Birli i'nin 1924 yılında ba layan Orta Asya'da milli cumhuriyetler kurma siyaseti neticesinde Özbek etnik grubuna dâhil edilmi , yeni Özbek milleti in a etmek için kullanılmı tir. Fakat 1926 yılındaki Sovyetler Birli i'nin nüfus ara tırmasında Uygur etnik grubu "Ka garlı", "Tarançı" ve "Uygur" ekinde üç isimle kaydedilmi tir. Ama 1937 yılındaki ara tırmada sadece Uygur adı kullanılmı tir.¹⁴ Sovyetler Birli i'ndeki Uygurlar hükümet istatistik verilerinde nüfus sürekli az gösterilmi tir. Bunun çe itli sebepleri vardır. Sovyetler Birli i'ndeki Uygurların azalmasında temel sebep milli siyasetle birlikte, Uygurlar ile Özbekler arasında etnik farkın büyük olmamasıdır. Bunun dı nda yine 1932-1933 yıllarındaki açlık felaketi, 1937 yıllarındaki tasfiye hareketi ve 1941-1945 yıllarındaki Sovyet-Alman sava ı da Uygurların azalmalarındaki önemli sebeplerdendir. Mesela Kazakistan 1947 yılında Kazakistan komünist partisi birinci sekreteri Cumabay ayahmetov Kazakistan'da Uygur otonom bölgesi kurulmasıyla ilgili Moskova'ya gönderdi i raporda Uygurlarının sayısını 23,0000 olarak bildirmi tir.¹⁵ Bu rakam 1937 yılındaki rakamdan oldukça dü üktür. Elbette Kazakistan Uygurlarının sayısının azalmasındaki di er bir sebep de 1932-1933 yıllarındaki açlık felaketi döneminde çok sayıdaki Uygur'un Yedisu bölgesinden ili Vadisi'ne göçüp gelmesi ve kendi memleketlerine geri dönmemeleridir. te bu çe itli sebeplerden dolayı Sovyetler Birli i'nin 1950'li yıllardaki nüfus verilerine göre Sovyetler Birli i topraklarındaki bütün Uygur ahalisinin nüfusu ancak 100,000 etrafında kalmı tir.

Sovyetler Birli i'ndeki Uygurların tekrar ço alması 1954-1962 yıllarındaki göçlerle gerçekleşti mi tir. Uygurların Yedisu grubu bünyesine Uygur ilinin Ka gar, Aksu, Urumçi, Atu ve di er bölgelerden gelen Uygurlar da katıldılar. Ta kent ve Fergane vadisindeki Uygurların terkibine li bölgesinden gelen li Uygurları da katıldı.

2. Uygurların Milli Kimlik Süreci

1954 -1962 yıllarındaki geni çaplı göç neticesinde Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurların sayısı birden bire arttı. Bununla birlikte Uygurların milli kültürü, dil ve yazısı, örf adetleri, sanatı ve di erlerini kapsayan milli kimli i güçlendi ve geli ti.

1954 – 1962 yıllarındaki geni çaplı göç sonucunda Özbekistan ve Kırgızistan'daki çok sayıda yerli Uygur kendi milli kimliklerini yeniden kazanmı tı. Kırgızistan'ın O , Calal Abad, Frunze, Karakol, Tokmak gibi ehirlerindeki Uygurların bir kısmı o dönemde milli kimli ini Özbek diye de i tirerek Özbekle me sürecini ya amı ve bundan dolayı sayıları çok az kalmı tı. Kendi kimli ini gizleyen Uygurlarla yeniden göç edip gelenler birle ince, Kırgızistan Uygurlarının sayısı birden bire ço aldı. Özbekistan Uygurları o dönemde hemen hemen Özbekle mi , kendi milli kimli ini tamamen kaybetmi leri. Etnik kimli ini kaybetmeyenler ile yeni göçüp gelenlerin birle mesi neticesinde Uygur toplulu u resmi olarak tekrar ekillendi. Böylece Uygur kültürü yeni bir geli im sürecine girdi.

¹³ A. Rozibaqiyev, M. Rozibaqiyeva, *Uygur Xelqiniñ Munewwer Perzendi* (Uygur Halkının Münevver Evladı), Almuta, Qazaqstan, 1987-yili, 48-bet.

¹⁴ Nebijan Tursun, *Per ane Wadisidiki Yoqilip Ketken Xelq-Uygurlar* (Fergane Vadisinde Kaybolan Halk: Uygurlar), Hacettepe Üniversitesi Bildiriler Kitabı, 2013. Ayrıca bkz. Ankara. www.misranim.com.

¹⁵ Uygurskaya avtonomiya v SSSR. <http://www.zonakz.net/blogs/user/rabochij/9903.html>.

Kazakistan'daki, Uygurlar kolhozlar, köy-yayla ve ehirlerde toplu olarak ya adıkları için kendi kimli i, e itim ve kültürünü di er cumhuriyetlere nazaran daha iyi korumu lardır. 1950'li yıllarda Sovyetler Birli i topraklarındaki Uygurlar arasında sadece Kazakistan Uygurları Sovyet Uygur kültürünün sembolü olarak varlı mı korumu lardır.

Sovyetler Birli i döneminde Sovyetler Birli i topraklarındaki bu Uygurlara genellikle “Sovyet Uygurları”, onların edebiyatına “Sovyet Uygur edebiyatı”, “ onların arasından çıkan âlimlere “Sovyet Uygur alimi” denmi , Sovyet Uygurları bu namlarla Uygur ilindeki Uygurlardan tefrik edilmi tir. Sovyetler Birli i yıkılıp ba ımsız cumhuriyetler ortaya çıktıktan sonra “Sovyet Uygurları” denen ortak nam yok olup, Uygur diasporası çe itli cumhuriyetler arasında bölünmü , böylece her biri farklı geli im sürecine girmi tir.

Gerçi Yedisu ve Fergane bölgesindeki söz konusu iki grup Uygur günümüzde Orta Asya'daki dört cumhuriyete bölünüp bir bütün Uygur milletinin ayrı diasporasını ekillendirmi ise de, Uygurların büyük bir kısmını te kil eden Fergane grubu yerli halklar arasında hemen hemen eriyip bitmi tir. Bu bölgedeki kalıntı Uygur grupları da devamlı erime sürecini ya amaktadırlar. Andıcan gibi bölgelerde bugün belli sayıda Uygur toplulu u olsa da, ana dilini unutmu tur. Dil ve etnik özellik bakımından Özbeklerden farksız bir durumdadır. Ancak Özbekistan'daki Uygur toplulu u 1955 yılından 1962 yılına kadar olan zaman zarfında Uygur ilinden göç edip gelenlerden te kil edilmi tir. Kazakistan'dan bu cumhuriyete çalı ma sebebiyle gelip yerle en Uygurların esas kısmı Ta kent ehriine toplanmı , kendi milli kimli i ve milli kültürünü belli ölçüde korumu ise de, yeni nesillerin de i mesiyle bu cumhuriyetteki Uygur milli kimli i yava yava zayıflamaya ba lamı , Özbekle me sürecine girmi tir.

Uygurların Kazakistan ve Kırgızistan'ı kendi içine alan Yedisu grubu ise kendi milli kimli ini, kültür ve e itimini, edebiyat ve sanatını, müziklerini, örf ve adetlerini iyi korudu. Bununla birlikte bunları belli bir dereceye kadar geli tirerek bir bütün olan Uygur milli kimli inin ve Uygur kültürel kimli inin Merkezi Asya bölgesindeki temsilcileri olarak önemli rol oyandı. Bu grubun Kazak ve Kırgız gibi yerli halklar arasında eriyip gitme hadisesi pek görülmedi. Ancak, bundan sonraki geli melerin gidi atını incelemek oldukça önemlidir. Elbette, Kırgızistan Uygurlarının 1954-1962 yılları arasında göçüp gelenlerinin arasında çok sayıda Ka gar ve Atu gibi yerlerden gelenler de vardı. Bunlar önce li vadisine, sonra li'den Sovyetler Birli i tarafına geçmi lerdı. Bu grubun kendilerini Tarañçılar veya Yedisululardan farklı görme e ilimi de vardı. Ancak, imdi bunun gibi e ilimler esasen bitmi tir.

3. Orta Asya Uygur Kültürünün Geli im A amaları

Orta Asya bölgesindeki Uygurların 20. asırdaki kültürel geli imini devlet yapısına göre Çarlık Rusya dönemi, Sovyetler Birli i dönemi ve Ba ımsız Cumhuriyetler dönemi ekinde üçe ayırmak mümkündür. Bu üç devrin kendine has karakteri, özellikleri, geli im süreci vardır.

Birinci dönem: Çarlık Rusya Dönemi (1865-1917 yılları)

1876'da Çarlık Rusya'sı Türkistan bölgesini tamamen i gal ettikten sonra, Orta Asya bölgesini merkezi Ta kent'te olan Türkistan Genel Valili i'nin askeri ve idari yönetim dairesi içinde idare etmi tir. Ta ki 1917 yılında, Ekim htılali sonucunda Çarlık rejimi yıkılıp hakimiyet Bol eviklerin eline geçene kadar olan zaman zarfında Çarlık Rusya hükümeti Türkistan'ı kendi ham madde üssüne dönü türerek Ta kent gibi yerlerde küçük çaplı hafif sanayi üslerini kurdu. Bir de demir yolu in a ederek Türkistan'ı Rusya'nın iç kısımlarına ba lama giri iminde bulundu. Rusya'nın ticaret ve sanayi burjuvazisininin Türkistan'daki ham maddeye olan ihtiyacı, onları Ta kent gibi ehirlere ça da Avrupa medeniyeti, sanayi araç gereçlerini getirmeye, Avrupa tarzındaki okulları açıp yerli halk çocuklarını belli derecede e itmeye mecbur bıraktı.

Bununla birlikte Orta Asya bölgesindeki yerli ticaret grubu ve üst tabaka ki ileri için Rusya'nın Petersburg, Moskova, Orenburg ve ba ka ehirlere gidip ticaret yapma ve kültür alı veri inde bulunma imkânı yaratıldı. Çarlık Rusya yönetimi, Orta Asya halklarına yönelik ırkçılık ve a a ılama siyaseti yürütmü ise de, yerli halklar belli ölçüde yeniliklerle bulu ma imkânına sahip oldular. Ancak Çarlık Rusya hükümeti, hiçbir ekilde Orta Asya halklarının kültür ve e itim bakımından geli mesi ve halkın medeni e itim kalitesinin yükseltilmesi için yatırım yapmadı. Yerli halklar ancak kendi aralarından çıkan halkçı ve yenilikçi ki ileri takip etmeye mecbur kaldılar.

Rus yönetiminin ayrımcılık ve sömürgecilik siyasetinden dolayı Orta Asya halklarında okuma yazma oranı çok dü üktü. Bunların arasında Uygurlar da vardı. Gerek Fergana vadisindeki, gerekse Yedisu Bölgesindeki Uygurlar olsun, kültür seviyeleri açısından geri kalmı lardı. Uygurlardaki okuma yazma oranı aynı ekilde dü üktü. Ç a da okulların açılması, e itim faaliyeti için imkân yoktu. 1917 yılındaki ubat htilali'nden sonra Orta Asya'da yerli halkların milli uyanı ve e itim faaliyetleri ço almaya ba ladı. Uygurlar da kendi dernekleri etrafında birle ip e itim faaliyetlerine ba ladı. Bu ba lamda "Tarañçi Komitesi" kendi ba ina bazı programları ortaya koymu tu. Sovyet hâkimiyeti yerle tikten sonra, Sovyet hükümeti yerli halkın deste ini kazanmak ve kendi hâkimiyetini peki tirmek için yerli halkları kendi kültür ve e itim i lerini geli tirmeye ça ırdı ve bununla ilgili bazı çare tedbirleri kabul etti. Yerli halkın Çarlık Rusya'ya kar ı koyup Sovyet hâkimiyeti tarafını tutmasının nedenlerinden birisi öncekinin a a ılama politikası uygulaması, sonrakinin ise a a ılama politikasını ortadan kaldırıp milli kültür ve e itim i lerini geli tirme sözünü vermesi idi.

Yedisu Uygurlarının büyük bir kısmı 1883 yılından sonra Rusya vatanda ı olsa da 1918 yılına kadar olan 40 yıl içerisinde kültür seviyesi anlamında dikkat çekici bir geli me kaydedememi ti. Sadece az sayıdaki bir kısım Uygur çocu u Rus dilinde e itim yapan okullarda okuma ve fabrikalarda çalı ma imkanı buldu. Di er bir kısmı ise Kazan, Ufa, Orenburg gibi yerlerdeki Tatarlarla ileti im kurarak yeni tarz e itim ve kültürle tanı ma imkânı bulup kendilerini geli tirmi lerdi.

Çarlık Rusya dönemi bütün Orta Asya halklarında oldu u gibi Uygurlar için de hiçbir geli me sa lamamı tı. Uygurlarda ç a da kültür ve e itimin olu umu ve geli mesi ancak sosyalist ideoloji altında Sovyetler Birli i döneminde gerçekleş mi ti. Yedisu'yu da içine alan Orta Asya'daki Uygur ahalisinin, genellikle Uygur ana vatanını içine alan bütün bir Uygur halkının kültür seviyesi açısından geri kalmı lı ı, okuma yazma oranının dü üklü ü Uygur aydınlarından Abdullah Ruzbakıyev, Burhan Kasımov gibi ki ilerinin makalelerinde çok vurgulanmı tı. Burhan Kasımov, Yedisu'daki Uygurların kültür ve e itim durumları hakkında "Halkımız arasında her 100 ki iden biri hariç di erleri yazmayı bilmiyor. Bu cahilli e sona vermek için henüz bir adım atılmı de il. Eksiklikler o kadar çoktur ki, binde birini bile yazıp bitiremeyiz. Devrim sürecinde bütün Rusya'daki oymaklar içerisinde en çok ezilen biziz. Evvelden de imdi de en a a ı, cahil sayılan biziz, zorlu u, zilleti en fazla çeken biz Uygur halkı"¹⁶ diye yazmı .

İkinci Dönem: Sovyetler Birli i Dönemi (1918-1991 yılları)

Uygurların 20. asırda, Sovyetler Birli i dönemindeki kültürel geli im evresini Stalin dönemi; Stalin sonrası dönem ve Sovyet-Çin rekabeti dönemi olmak üzere üç döneme ayırmak mümkündür. Stalin dönemi Uygur kültürünü yine 1937-1938 yıllarındaki büyük tasfiye hareketi ve Sovyet-Alman sava ının ba lamasını sınır kabul edip iki a amaya ayırmak mümkündür. Birinci a ama 1918-1941 yılları olup bu 20 yıl içerisinde Uygur halkı kültür ve e itim, sanat ve di er

¹⁶ Burhan Qasimov, "Uy ur Xelqliride Maarip liri" (Uygur Halklarında E itim Faaliyetleri), **Kembe eller Avazi**, 17 A ustos 1922.

alanlarda benzeri görülmemi ilerlemeler kaydettiler. Uygur ça da kültürü, sanatı, edebiyatı yoktan varlığına gelip olma ve gelişme sürecine girdi.

Birincisi amada olu turulan Uygur kültürü tablosu 1937-1938 yıllarında Stalin'in tasfiye hareketiyle paramparça oldu, 1941 yılında, Sovyet-Alman savaşının patlak vermesiyle olu an savaşkarı ıklı ı sırasında tamamen bitti.

20. asır Orta Asya Sovyet dönemi Uygur kültürünün ikinci aması 1945 yılından Stalin'in ölümünden sonra Kru çev'in iktidara geçmesine kadar olan amadır. Söz konusu amada Uygur halkı bütün Sovyetler Birli i'ndeki halklar ile birlikte savaş yaralarını sarma, devletin iktisadi ve ekonomik durumunu yeniden kurma ve güçlendirme ine giri ti. Stalin hükümeti, 1943 yılından sonra Asya-Pasifik bölgesi vaziyeti, dünya vaziyeti, ayrıca Çin ve Uygur ili vaziyetine göre, Uygur iline ve Uygurlara yönelik yeni strateji belirleme olup, bu durum Uygur gibi halkların 1944-1949 yıllarındaki milli kurtulu hareketini destekleme ve bu harekete yardım etme biçiminde yansıma tır.

1949 yılından sonra, Çin komünistleri ile i birli ini kuvvetlendirmek, Çin Halk Cumhuriyeti'ni desteklemek suretiyle batılı devletlere karşı So uk Sava 'taki sosyalist kampını güçlendirdi. te bu gibi sebeplerden dolayı Sovyetler Birli i'nde 1938 yıllarında kapatılan Uygur okulları açılmaya, Uygur kültür, e itim, sanat ve ne riyat kurumları eski haline gelmeye ve yeniden açılmaya ba ladı; çünkü Sovyetler Birli i hükümeti için ilerleme , geli en "Sovyet Uygurları" nı model göstermek ve bütün Uygur halkının Sovyetler Birli i'ne olan sempatisini kazanmak gerekiyordu. Stalin öldükten sonra Kru çev'in ahıslara tapınmaya karşı hareketi ve Stalin'in yanlı larını ele tirme ve Stalin devrindeki gulahları ortadan kaldırma, gulah tutsaklarının itibarını iade etme hareketi ba ladıktan sonra Sovyet Uygur kültürü ve e itiminde yeni bir dönem ba ladı.

Sovyet dönemindeki Orta Asya Uygur kültürünün üçüncü aması Sovyet-Çin rekabeti dönemi olup, bu 1961 yılından 1989 yılına kadar olan 30 yıla yakın zamanı içine alır. Bu süreçte Kru çev, Brejnev ve Gorbaçov'dan ibaret üç ahıs aralıksız ve uzun bir süre iktidarda kaldı. Brejnev ile Gorbaçov dönemi Orta Asya Uygur kültürünün en geli mi dönemi sayılır.

Üçüncü Dönem: Ba ımsız Cumhuriyetler Dönemi (1991 yılından bugüne kadar)

1991 yılında Sovyetler Birli i'nin dağılmasıyla 15 tane müstakil devlet ortaya çıktı ve So uk Sava batı dünyasının zaferiyle sonuçlandı. Sovyetler Birli i'nin yıkılması dünyayı de i tirdi, bununla birlikte söz konusu devletin etrafındaki uluslararası ve bölgesel nitelikli ili kilerinde büyük de i iklikler meydana geldi. Orta Asya'da ortaya çıkan müstakil cumhuriyetler bu 20 yıl içinde adım adım kendi milli ve devlet kimli ini olu turma yolunu tuttular, hâkimiyet ba ındaki milletlerden Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar ve Türkmenlerin devletçilik, milliyetçilik ideolojisi güçlendirildi. Bu 20 yıl içinde eski Çarlık Rusya ve Sovyetler Birli i'nin idaresi altında yakla ık bir asırdan fazla ya amı olan bu halklar, müstakil devletçilik fikrini kuvvetlendirme, kendi kendini idare etme ve milli gururu güçlendirme u runa çe itli programları gerçekle tirdi. Bununla birlikte kendi devletlerinde çok sayıda milletin ya adı ı ve onların güçlü bir milli kimlik dü ünmesine sahip olu unu dikkate alarak devletin güvenli i ve toprak bütünlü ünü garanti altına almak için "Kırgızistan bizim ortak evimiz", "Kazakistan bizim ortak evimiz" söylemiyle "ortak vatan" fikrini yaydılar ve bu ekilde milletlerin e itli ini ve karde li ini vurguladılar. Gerçi Orta Asya Türk halkları aslında ortak bir kültür ve tarih kimli ine sahip iseler de Türk karde li i ve Türk birli i sloganı açık ve resmi bir ekilde uygulanmaya konmadı. Aksine, Sovyetler Birli i modeline göre, milli politika uygulandı.

Ba ımsız cumhuriyetler dönemindeki Uygurlar merkezi Kazakistan olmak üzere kendi milli kültürünü, e itimini geli tirme imkânına sahip oldular. Uygurların nüfus olarak yo unlu u ve toplu olarak bir yerde oturmaları gibi avantajlar dolayısıyla Kazakistan hükümeti Sovyetler Birli i'nin Uygur kültürünü geli tirme politikasını dı lamadı. Ancak Sovyetler Birli i döneminde

hükümetin büyük miktarda yatırım yapma politikasında de i iklik yaptı, Sovyetler Birli i döneminde hükümetin yatırımı ve yönetimiyle kurulmu olan Uygur kültür, propaganda, ara tırma ve e itim kurumlarına yönelik yatırımı kısıtlamak suretiyle bunların Gorbaçov dönemindeki gibi özel ayrıcalı ına sınır koydu, bazılarını durdurdu, bazılarını kısalttı. Pazar ekonomisinin, özelle tirmelerin yaygınla masıyla Uygurlar kendi kültürünü geli tirmek için yatırım yapmaya ve kendi i lerini kendi görmeye mecbur oldular.

Fakat Kazakistan hükümeti, Uygur kültürü ve e itiminin geli tirilmesi yönündeki tutumunu sürdürdü. Kırgızistan'da ise Uygurların hükümetin deste ine eri mi olmalarına ra men, Kazakistan'da oldu u gibi sistemli bir milli e itime sahip olma imkanı olmadı. Buradaki Uygur kültürü ancak kitlesel niteli e sahipti. Özbekistan'da ise durum tamamen farklı olmu tur. Orada Uygur ahalisinin Özbekle mesi ileri boyutta oldu u için milli e itimden bahsetmek mümkün de ildi. Özbekistan Uygur kültürü de kitlesel nitelikli olup Kazakistan'daki gibi cumhuriyet derecesindeki tiyatrolara, kültür ve e itim kurumlarına sahip olması mümkün olmamı tır.

Ba ımsız cumhuriyetler dönemindeki Uygur kültürü eski Sovyetler Birli i'nin büyük milliyetçilik baskısı, politik ideolojik baskısından kurtulmu olup fikir bakımından serbestçe geli me, Uygur milli kimli ini güçlendirme ve yayma imkânına sahip oldu. Uygur kültürü siyasi basamaklıplardan kurtulmakla birlikte tarihi ana vatanındaki genel Uygur kültürü ile tek vücut olma ve yo rulma istikbalini gördü. Uygurların evvelki "Sovyet Uygurları" denen siyasi etnik dü üncesi kaybolup kendilerini psikolojik açıdan ana vatandaki Uygurlar ile aynı kaderi payla an insanlar olarak görme e ilimi güçlendi. Sovyetler Birli i döneminde, bu topraklarda ya ayan Uygurların kendilerini "yerli" veya "Sovyetli"; 1954-1962 yıllarında göçüp gelenleri "göçmenler", "Çinliler" diye ayırma hastalı ı son buldu. "Yerli Uygurlar" arasındaki kendilerini "Büyük Sovyet halkı" diye üstün görme e ilimlerine son verildi. Genellikle, ba ımsız cumhuriyetler döneminde "Sovyet Uygurları" ayrı ayrı cumhuriyetlere da ılmı olmalarına ra men, eski ortak "Sovyetli" kimlik bilinci de il, kendilerini ana vatandaki çekirdek topluluk, yani Uygurlara ba lama e ilimi, bir bütün Uygur milli kimlik bilinci daha da güçlenmeye ba ladı. Ba ımsız cumhuriyetler dönemindeki Uygur kültürünün en büyük özelli i fikir ve üslup yönünden serbest olmasıdır. Kazakistan'ı içine alan Orta Asya'daki Uygur kültürü bu cumhuriyetlerin demokratik rejimlerinden yararlanarak yasalara uygun bir ekilde geli me yoluna girdi. Elbette, Kazakistan'ı kendi içine alan Orta Asya Uygur kültürünün bundan sonraki geli me istikametinin nasıl olaca ı önemli bir konudur. Onların istikameti nasıl olacak? imdi hangi sorunlar ortaya çıkmaya ba ladı? gibi sorular sorulabilir. Orta Asya Uygur kültürünün bundan sonraki istikameti meselesindeki temel soru udur: Söz konusu bölgelerdeki Uygur kültürü gelecekte bu cumhuriyetlerin sahibi olan esas Türk milletlerinin kültürü içerisinde eriyip gider mi? Bu bütünle me ortak Türk karde li i kavramı temelinde mi gerçekle ecek? Ya da farklı mı olacak? Özbekistan Uygurları bunun bir modelini sundular, acaba Kazakistan Uygur kültürünün kaderi de mi böyle olacak? te bunlar zor sorulardır. Elbette, Orta Asya Uygur kültürünün mevcudiyeti Uygurların çekirdek yapısını te kil eden Uygur ana vatanındaki Uygurların kültür mevcudiyetiyle yakından ilgilidir. Çünkü esas gövdenin mevcudiyeti di er kolları etkiler. Ancak Nursultan Nazarbayev'in Kazakistan topraklarındaki Uygur milli e itimine yönelik "çift dilli" politikası olmamı tır. Nazarbayev'in Uygur ilk ve ortaokul milli e itimini tam olarak geli tirmek suretiyle Uygur dilinin korunması için gönülden katkı sa laması ve bu ekilde dünya medeniyetinin kadim ve erefli bir üyesi olan Uygur kültürünün korunmasında bir model yaratma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Elbette, Orta Asya Uygur kültürünün üçüncü dönemi olan ba ımsız cumhuriyetler dönemi Uygur kültürünün önceki iki dönemine nazaran daha serbest geli me yoluna girdi i, anavatanıyla kader birli i bilincinin güçlendi i, ama ciddi ve karma ık istikbal meselesiyle kar ı kar ıya kaldı ı bir dönemdir.

4. 1920-1930 Yıllarındaki Uygurların Kültürel Ba arıları

Bu konu Orta Asya Uygur kültürünün Sovyetler Birli i döneminin 1918-1941 yılları arasındaki dönemini kapsar. Orta Asya'daki Uygurlar arasında Kazakistan'da ilk olarak 1918 yılında "Sada-yı Tarançı" gazetesi yayınlanmıştır. Gazetenin sahipleri olan Hüseyinbek Yunusov gibi kişiler "Tarançı Komitesi"nin ba ında kültürel aydınlanma hareketine öncülük etmiş ve Sovyet hükümetine karşı faaliyetlerde bulduklarından bu gazete durdurulmuştur.¹⁷ 1919 yılında Abdullah Ruzbakıyev gibi kişiler "Uygur Cemiyeti"ni kurmuşlar, onların esas programı yine kültürel aydınlanma olmuştur.

1919 yılında Almatı'da ilk kez 4 sınıflı Uygur ilk okulu açıldı. Bu okul 1925 yılından sonra 9 yıllık ortaokula dönü türülerek Sufi Zerafet adını almıştır. Böylece ilk Uygur orta okulu olmuştur. "Uygur Cemiyeti" Yedisu bölgesindeki Uygurlar arasında okul açma, eğitimini geliştirme gibi faaliyetlerle uğraşarak birlikte "Kök Köynekler"(mavi gömlekliler) adı verilen sanat grubunu kurup ilk Uygur dramalarını sahnelemiştir. Bu dramalardan birisi A. Ruzbakıyev'in "Makam Dü künleri" (menseppesler) adlı dramasıdır. Çok geçmeden, Uygur tiyatrosu yine Nezergoca Abdusemetov'un "Nuzugum" dramasını ve sonra da "Anarhan" dramasını sahnelemiştir. Yedisu Uygurları arasında tiyatro sanatı hızla gelişti ve bunun sonucunda ilk Uygur drama yönetmenleri ve profesyonel oyuncular ordusu yetişti. 1923 yılına gelindiğinde Abdullah Ruzbakıyev'in başkanlığında "Uygur Bilik Heyeti" kurulup buna Nezergoca Abdusemetov, Burhan Kasimov, İsmail Tahirov gibi Uygur aydınları katıldılar.¹⁸ Onların esas programı Uygur dil, tarih ve kültürünü araştırmak, Uygurların bilim, kültür ve eğitim düzeylerini yükseltmektir. Uygur yöneticileri ve aydınlarının aktif faaliyetleri sonucunda 1920'li yılların sonuna gelindiğinde Yedisu bölgesindeki Uygurlarının yerleşimi oldu u tüm köylerde okullar yaygınlaştı.

Burhan Kasimov ve Abdullah Ruzbakıyev gibi kişiler Uygur eğitimini hızla geliştirmeyi ilk sıraya koymayı sürekli olarak vurgulamışlardır. Gerçi 1921-1925 yılları arasında Uygur bölgesinde çok sayıda mektep açılmış ise de, onlar bunların yetersiz olduğunu, Uygurlar arasındaki okuma-yazma oranının sürekli düşüğünü dile getiriyorlardı. Sovyet Uygur lideri Abdullah Ruzbakıyev, 1925 yılında yazmış olduğu makalesinde, okul ve eğitim meselesiyle ilgili olarak Uygur okullarını ve eğitimlerini geliştirmenin ne kadar zaruri olduğunu vurgulamıştır. Uygurların kültür ve eğitiminde gözle görülür değişiklikler meydana gelmiş ve çok sayıda Uygur genci yüksek okullarda okuma imkânına sahip olsa da, yine de Uygurlar için açılan okulların azlığından şikâyet etmiş ve bunları yazmıştır:

"Orta Asya'daki çeşitli cumhuriyetlerde yaşıyan 500-700 bin Uygur emekçileri için açılan okulların sayısı ancak 20-25 kadardır. Bunların çoğu Yedisu bölgesindedir. Okullara ayrılan bütçe yeterli değildir."¹⁹

Abdullah Ruzbakıyev gibi Uygur liderleri sürekli olarak Sovyet yönetiminden Uygurların kültür ve eğitimlerini geliştirmeye yardım etmesini, gençleri yüksek bilim yurtlarında yetiştirmesini, okulları çoğaltmasını talep ve bu yönde büyük çaba sarfettiler. Bunun sonucunda 1925 yılında, Yedisu bölgesinde Uygur öğretmenleri istişare Kurultayı düzenlenmiş ve aynı yıl 17 Uygur okulu hükümetin idaresine geçmiştir, böylece okulun tüm giderleri hükümet tarafından karşılanmıştır. Orta Asya Uygurlarının çağdaş eğitimi erken başladığı için onların arasından çok sayıda genç, daha 20. yüzyılın başında Moskova, Leningrad, Tashkent, Bakü, Kazan, Almatı ve

¹⁷ Munir Erzın, *Yettesu Uygurlarının Tunji Géziti: "Esirler Siri", "Mir"* (Yedisu Uygurlarının İlk Gazetesi: "Asırların Sırrı", "Mir"), Almatı 2012, s. 244-245.

¹⁸ A. Rozıbaqıyev ve M. Rozıbaqıyeva, *Uygur Xelqiniñ Munewwer Perzendi*, Almatı, Qazaqıstan, 1987-yılı, 51-bet.

¹⁹ Abdullah Rozıbaqıyev, Gézek Muellimlerniñ (Sıra Öğretmenlerin), *Kembe eller Awazi*, 18 Temmuz 1925 sayısı. Abdullah Rozıbaqıyev maqaleleri toplama: *Xelqim Üchün Köyüdü Yürek* (Halkım için Yanıyor Kalbim), Jazushi Neshiriyati, Almatı 1997, s. 78.

ba ka ehirlerdeki yüksek okullarda okuma imkânına sahip olmu tur. Yani geçen yüzyılın 20'li yıllarında Uygurlardan çok sayıda genç okuyup bilgi sahibi olmu tur. Abdulla Ruzbakıyev gibi ki ilerin aktif hareket etmesi sonucunda 1921 yılında Kazak ve Uygur mekteplerinde ö renim gören Uygur gençleri, Moskova ve Ta kent'teki çe itli okullara gönderilmi , 1922 yılında da 80'den fazla Uygur genç Moskova ve Ta kent'teki okullara gönderilmi tir.²⁰

1923 yılındaki istatistik verilere göre 500'den fazla Uygur genci Moskova, Leningrad, Ta kent, Bakü ve ba ka ehirlerdeki yüksek okullarda²¹; bir kısım Uygur genci ise Moskova'daki "Do u Komünist Emekçiler Üniversitesi" nde okumu tur²².

1924-1925 yıllarında Orta Asya'da özel cumhuriyetler meydana geldikten sonra Uygur okulları hızlı bir ekilde artmı tur. 1925-1926 yıllarına gelindi inde bütün Almatı bölgesindeki Uygur okullarının sayısı 32'ye ula mı , o okullarda 3490 ö renci okumu tur. 1928-1929 yıllarında ise Uygur okullarının sayısı 42'ye ula mı , okuyanların sayısı da artmı tur.²³

Bunlardan ba ka yine Uygurlar arasında kitlesel olarak cehalete son verme, kültürel aydınlanma faaliyetleri de hız kazanmı tir. Mesai dı nda kitle sanat ve kültür grupları kurulmu tur. Almatı'da bulunan Supi Zarvat adındaki Uygur Orta Okulu 1920 yıllarındaki tek Uygur Orta Okulu olarak çok sayıda genci yeti tirmi tir.

Ancak Özbekistan'daki durum farklı olmu tur. 1920 yıllarında Özbekistan sınırları içerisindeki Uygur ilkokullarının yaygınla ma oranı çok dü ük olmu tur. Uygur çocuklarının büyük bir kısmı Özbek okullarında okumu tur. Fakat 1930 yıllarının ba larına gelindi inde Özbekistan'ın Andıcan, Ta kent ve di er bölgelerinde Uygur dilindeki okullar, liseler, sanat grupları ve yayın faaliyetleri faaliyet göstermeye ba lamı tur. 1933 yılında Andıcan'da kurulan Uygur tiyatro ve sanat merkezi uzun bir süre devam etmi tir. 1934 yılında Özbekistan'da, Uygurlar hakkında 'Cananhan' adlı ilk sinema filmi yapılmı tur.

Andıcan'daki Uygur tiyatro ve sanat merkezi döneminde Özbekistan bölgesinde ün yapmı , devlet tiyatrosu derecesine kadar yükselme tir. Eysar Brayimof (1910-1986), Genican Ta metof (1913-), Calal Asımof (1907-1968) gibi ki iler o yıllardaki ünlü Uygur sanatçıları idiler. Genican Ta metof, "Özbekistan Halk Sanatçısı" unvanını kazanmı olup, uzun bir süre Özbekistan'daki "Mukimi" tiyatrosu, Andıcan'daki Uygur tiyatrosu ve 1966 yılından sonra Özbekistan radyosu bünyesindeki Uygur sanat merkezini yönetmi tir.²⁴

Eysar Brayimof ise, uzun bir süre Özbekistan'ın "Yolda Ahunbabayef Tiyatrosu"nda hizmet vermi tir. 1930 yıllarından itibaren "Leyla-Mecnun" dramasında Mecnun rolünü oynamı , bu rolü 1100 defa oynayarak Özbekistan drama tarihine ismini yazdırmı tir.²⁵

Kazakistan Uygur tiyatrosu 1934'te kurulmu tur. Gulam Celilof (1901-1995), Ehmet emiyef (1908-1983), Eskercan Ekberof (1910-1981), Mirhelil Zeynavidinof (1911-1978), Ehmetcan Supiyef (1916-2000), Mahperi Bakıyef, bayanlardan Helçem Eliyeva (1911-1997), Ru engül Elahunuva (1920-2000), Selima Sattarova (1920-1985) ve ba kaları ilk profesyonel

²⁰ Burhan Qasimof, "Uy ur Xelqliride Maarip liri", **Kembe eller Awazi** 17. 08. 1922.

²¹ Abduméjit Rozibaqiyéf ve Tengriqul Qutluq, **Perwaz**, Almuta 1991, s. 7.

²² T. N. Nikolayevna, Kommunističeskiy universitet trudyah ihsya Vostoka (KYTB) - zentr ideynoy podgotovki kommunističeskih i revolyuzionnih kadrov Vostoka. <http://cheloveknauka.com/kommunističeskiy-universitet-trudyaschihsya-vostoka-kutv-tsentr-ideynoy-podgotovki-kommunističeskih-i-revoljutsionnyh-k>

²³ Ma ur Ruziyev, **Vozrocdyonnyy uygurskiy narod**, Alma-Ata, Kazahstan 1976, s. 189-190.

²⁴ **20-Esirdiki Dañliq Uy urlar, Özbékistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan** (20. yüzyıldaki Ünlü Uygurlar: Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan), Rusça, Almatı 2005, s. 192-197.

²⁵ **20-Esirdiki Dañliq Uy urlar, Özbékistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan**, s. 192-197.

Uygur drama artistleridir. Onlar hem drama oyunculu u hem arkıcı özellikleriyle ve yetenekleriyle "Kazakistan halk artisti" unvanını kazanmışlardır.

Ta kent 1920-1938 yılları arasında Uygur kültürünün en önemli merkezi olmuştur. Uygur kültürünün temsilcileri bu şehre toplanmışlardır. 1921 yılında Ta kent'te "Kembe eller Avazı" (Yoksulların Sesi), "Ya Uygur" (Genç Uygur) dergileri çıkmıştır. "Kembe eller Avazı" sonra Almatı'ya taşınmıştır. 1929 yılından itibaren Ta kent'te "Kutulu" (Kurtulu) gazetesi çıkarılmıştır. 1930 yıllara gelindiğinde bu gazetenin adı "Ark Hakikati" olarak değiştirilmiştir. Traji çok yüksek olmuştur. 1937 yılında sadece Özbekistan Cumhuriyeti'nde 60'tan fazla Uygur kolhozu faaliyette gösteriyordu. Onların önemli bir bölümü Fergana Vadisi'nde idi.²⁶

Ta kent'teki Azınlıklar Enstitüsü ve diğer eğitim kurumlarında 1920'li yıllarda çok sayıda Uygur öğrencisi okumuştur. Onların çoğunluğu önce şehir Fakültesi'ne girip hazırlık okuduktan sonra yüksek okullara resmi öğrenci olarak kabul edilmiştir. İlk Uygur âlimlerinin hepsi yüksek tahsilini önce Ta kent'te almışlardır.

Eski Çarlık Rusyası Türkistan bölgesinin merkezi olan Ta kent, 1918-1924 yıllarında Türkistan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti, 1930 yılından sonra ise Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti olmuştur. Sovyet Rusya hükümeti, doğu ve Asya ülkelerine yönelik politikalarını gerçekleştirmede Ta kent'i merkez olarak belirlemiştir. Bu nedenle Ta kent'in kültür, eğitim, sanat ve diğer sahalarını hızlı bir şekilde geliştirmeye yoluna gitmiştir. Onun için 1930'lu yıllara gelindiğinde Ta kent Merkezi Asya bölgesindeki en gelişmiş şehir haline gelmiştir. Dolayısıyla Ta kent'in Uygurlar için kültür merkezi haline gelmesi doğaldır.

Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti (1918-1924) sınırları içerisindeki bütün Uygurların ortak siyasi temsilcisi "Altı şehir Cügar Emekçilerinin Birliği" 3-9 Haziran 1921'de Ta kent'te bir kurultay düzenlemiştir. Adı geçen temsilcilerin başlıca programlarından biri, Uygur kültürünü ve eğitimini yükseltmek olmuştur. Bu temsilcilerin merkezi Ta kent'te olup bütün Türkistan sahasında temsilcileri açılmıştır.²⁷

Ta kent Orta Asya Devlet Üniversitesi kurulduktan sonra Orta Asya gençlerini, ayrıca Uygur yüksek okul öğrencilerini yetiştirmeye merkezine dönüşmüştür. 1934-1936 yılları arasında bu üniversiteye Uygur bölgesinden üç grup halinde 300'den fazla öğrenci gönderilmiş olup, bunların içerisinde Uygur öğrencilerin oranı yüzde 40'i temsil ediyordu.²⁸ Orta Asya devlet üniversiteleri ve diğer yüksek okullarda 150'ye yakın Uygur genci yüksek tahsil sahibi olmuştur. İlk Uygur profesörleri olan Burhan Kasımov (1901-1937), Ömer Kasım (-1938), Abdulhey Muhammedi (1901-1937) ve başkaları Orta Asya Devlet Üniversitesinde ve diğer yüksek okullarda ders vermişlerdir.

Uygur edebiyatı bu dönemde eser vermeye başlamıştır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki ilk roman "Dolgunlar Arasında" (Dalgalar Arasında) Mömin Hemrayif tarafından yazılmış olup²⁹, 1930 yılında Ta kent'te yayınlanmıştır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki ilk uzun hikâye olan "Nuzugum" Nezeroca Abdusemetof (1951-1998) tarafından yazılmış olup 1921 yılında Almatı'da yayınlanmıştır. Nezeroca Abdusemetof 1920'li yıllardaki Uygur edebiyatı ve tarihçiliğinin önemli temsilcilerinden birisi olarak ortaya çıkmıştır. O bu yıllarda edebi yaratıcılığının yanı sıra

²⁶ M. D. Savurov, Uygur Uzbekistana, Etničeskii atlas Uzbekistana, İnstitut, Str. 217, "Otkritoye Ob estvo" - fonsodeistviya - Uzbekistan.

²⁷ Nebijan Tursun, "Lenin'in eşik stratejisinde Uygur Milliy Azadlıq Herikiti Mesilisi" (1981-1924-yilliri) (Lenin'in Doğru Stratejisinde Uygur Milliy Kurtulu Hareketi Meselesi), **Ana Yurt Jurnali**, S. 1-2, Ankara 2013.

²⁸ Liu Zhenyu, Sheng Shicai Tongzhi Shiqi Liu Su Jiaoyu Shulun, **Hebei Shifan Daxue Xuebao**, Jiaoyu Xuekeban, 2011nian, Di 7 qi.

²⁹ **Sowét Uygur Edebiyatı** (Sovet Uygur Edebiyatı), Nauka, Almatı, 1986, s. 35-51.

Uygurların tarihi, milli kimliği ve başka meseleleri hakkında da kitap ve makaleleri yayımlamış, önemli bir boşluğu doldurmuştur.

1930 yılında Mömin Hemrayef (1907-1956), Nursrailof (1910-1937), Turdı Hasan (1909-1937), Ömer Muhammedi (1906-1931), Hezim Skendorof (1906-1970) ve başkaları Uygur çağı edebiyatının temsilcileri olarak tanınmış, Taşkent'te edebi yaratıcılıkla meşgul olmuşlardır. 1930'lu yıllarda Uygur edebiyatında gelişme kaydedilmiş, Uygur yazarlarının birkaç parça uzun hikâyesi ardı ardına yayımlanmıştır. Bu eserlere örnek olarak Mömin Hemrayef'in "Ayrı Günlerde" (1931), Nursrailof'un "Günler" (1934), "Kızıl Tüneli" (1935), Turdı Hesin'in "Zulüm Ocağı" (1934) adlı uzun hikâyeleri verilebilir. 1920'li yılların sonlarından 1930'lu yılların ortalarına kadar olan müddet içerisinde yukarıda anılan ediplerden başka yine Ömer Muhammedi, Abdulhey Muhammedi, A. Hudaykulof, M. Adilof (İldırım) gibi isimler pek çok hikâyeyi yazıp yayımlamışlardır. 1930'lu yıllar hikâyeciliğinde en önemli tema Uygur ilindeki milli zulüm ve Uygur halkının başına gelen sıkıntıları yansıtmak olmuştur. Hikâyeden başka yine, yukarıda adı geçen ediplerle birlikte, Hezim Skendorof, Hebib Zakiri ve başkaları özel olarak şiirle meşgul olmuşlardır. Onların destanları ve şiir kitapları yayınlanmıştır.³⁰

Bütün Orta Asya'daki Uygur okullarının derslikleri Taşkent'teki "Okutkuçi" (Öğretmen) Yayinevi'nin Uygur bölümü tarafından hazırlanmıştır. 1930-1937 yılları arasında, Taşkent'in Uygur kültür merkezine dönüşürülmesinde Sovyetler Birliği'nin Çin ve Uygur siyaseti önemli bir rol oynamıştır. Moskova'ya gidecek yolda yardım edip Uygur millî kurtuluş hareketini bastırdıktan sonra, Hoca Niyaz Hacı gibi kileriler gidecek yolda yardım edip Uygur ilini Sovyetler Birliği'nin kontrolü altındaki bir bölge haline getirmişti. Moskova'ya gidecek yolda Sovyet yanlısı bir siyaset izledi ve böylece Sovyetler Birliği'nin bu bölgedeki etkisi güçlendi. Sovyetler Birliği kendisinin Uygur gibi halkların kalbindeki imajını yaratmak, Uygur halkını Sovyetler Birliği'ne eylemlim bir ruhla eyletmek için bir taraftan 1920-1930 yılları arasında yetiştirdiği Uygur aydınlarının bir kısmını Uygur iline gönderirken, diğer taraftan Özbekistan'daki Uygur kültür ve eylemlimlerini geliştirecek Uygurlara Sovyetler Birliği'nin Uygurlara yardım ve ilgisini göstermişti.

1920-1930 yılları arasında yine Almatı'da "Kembe eller Avazi" (Yoksulların Sesi) ve "Kızıl Tang" (Kızıl Tan) gibi gazete ve dergiler yayımlandı. 1930'lu yıllarda Taşkent'te "Kün Çıkmı Hekiketi" (Doğru Gerçek) adlı Uygurca gazete yayımlanmış olup, bu gazetenin tıraji 5000'i geçmişti. Andican'te Uygur Pédagoji Teknik Meslek Okulu mevcut olup, bu okul çok sayıda Uygur öğretmenlerini de kapsayan bir aydınlar ordusunu yetiştirmişti.³¹

Sovyetler Birliği Pedagojik Bilimler Akademisi'nin muhabir üyesi, yani akademik adayı, merhum Profesör Murat Hemrayef'in araştırmalarına göre, eski Sovyet Uygurları 1930'lu yıllarda ilköğretim sistemini yaygınlaştırmış, Uygurlar arasındaki cehaleti hemen hemen bitirmişlerdi. 1930'lu yıllarda Uygur eğitim ve kültüründe önemli gelişme kaydedilmiş ise de, Stalin'in 1937 yılındaki "halk düşmanlarını temizleme" hareketinden sonra, Uygur eğitimi ve kültürü darbe yedi. Stalin'in temizleme hareketinde bu edebiyatçıların çoğu hapse atıldı ve öldürüldü. Özbekistan'daki Uygur aydınlarının hemen hemen hepsi halk düşmanı olarak adlandırıldı.³² Uygur kültür kurumlarının hepsi kapatılınca, Uygurlarda Özbekleştirmeye dalgası ortaya çıktı. Hatta Uygur okulları da kapatılmıştı.³³ O tarihten itibaren bu ülkede Uygurca gazete çıkarılmadı. Ama 1943 yılında Sovyetler Birliği'nin Çin politikasının değişmesiyle Sovyet Komünist Partisi'nin merkezî komitesi

³⁰ Sowét Uygur Edebiyatı, Nauka, Almatı, 1986. s. 35-51

³¹ M. D. Savurov, Uygur Uzbekistana, Etničeskii atlas Uzbekistana, İnstitut, Str. 217, "Otkritoje Ob estvo" - fonsodeistviya - Uzbekistan.

³² Xélem Xudaberdiyéf, Zaman Izirilirida uñup (Xatiriler), Taşkent 2003, s. 99-106

³³ Xélem Xudaberdiyéf, age, s. 99-106.

siyasî bürosu Uygurların millî kurtulu hareketini destekleme ve yardım etme kararını kabul etmiş³⁴ ve bunun sonucu olarak 1943-1950 yılları arasında Ta kent'te “ erk Hekiketi” (erk Hakikati) dergisi çıkarılmış tı. Ancak bu dergi Sovyetler Birli i'ndeki Uygurlar için de il, Uygur ili için çıkarılmış tı. Almatı'da ise “Kazak Eli” (Kazak li) dergisi çıkarıldı³⁵. 1949 yılından sonra Sovyetler Birli i hükümeti yine bu Çin siyasetinin ihtiyacı dolayısıyla bir süreli ine “ erk Hekiketi” (erk Hakikati) dergisine ba lı olarak “ erk Hekiketi Ne riyatı” (erk Hakikati Yayınevi) nı kurdu. Bu ne riyat Sovyetler Birli i'nin roman, uzun hikâye ve di er edebî eserlerinden yüzlercesini Uygurca olarak yayımlamış tı. Bunun dı nda yine ders kitapları, kılavuz kitaplar gibi ilmî sahaya ait kitapları da yayımlayarak bunları Uygur iline göndermiş tı. Bu i lere 1937 yılındaki temizlenme hareketinden ve Sovyet-Alman Sava ı'ndan sa kurtulan Tursun Rahimof, Er idin Hidayetof, Abdumécit Rozibakiyef, Ay em emiyéva, Kadir Hesenofof gibi ünlü Sovyet Uygur âlimleri öncülük etti.

5. Uygur Edebiyatı ve Sanatı, E itim ve Kültürü

1937 yılından sonra, özellikle Sovyet-Alman Sava ı sonrasında Uygur kültür merkezi Ta kent'ten Almatı'ya ta ndı ve bu ehir Uygur kültür merkezi olarak öne çıkarıldı. Bu aslında Sovyetler Birli i'nin Çin ve Uygur politikasıyla ilgiliydi. 1938 yılında tamamıyla harap edilmiş Uygur edebiyatı ve sanatı, 1950 yılından sonra tekrar geli me sürecine girdi.

Sovyet-Alman Sava ı'ndan sonra, Kazakistan sürekli olarak Uygur edebiyatı ve sanatının merkezi ola geldi. Sovyetler Birli i'nin 1950-1990 yılları arasındaki döneminde Uygurca yayımlanan “Komünizm Tu ı” (Komünizm Bayra ı) gazetesi, Kazakistan'ın ba ımsızlı ından sonra, “Uy ur Avazı” (Uygur'un Sesi) olarak de i tirildi. 1990'lı yıllarda yine “Yéñi Hayat” (Yeni Hayat), “Yéñi Zaman” (Yeni Zaman), “Pervaz” (Uçu), “Arzu” (Arzu) gibi gazete ve dergiler yayımlandı.

Kazakistan'daki Uygur gençleri ilköğretimde, ortaokulda, hatta yüksekokulda ana dillerinde e itim görme imkânına sahip oldular. Uygurca yayın yapan yayınevleri, örne in “Kazakistan”, “Yazar”, “Nauka”, “Mektep” vb. faaliyetlerini uzun bir müddet sürdürdü. Kazakistan'ın ba ımsızlı ından sonra da bugün bu ülkedeki Uygur e itimi, yayıncılı ı, sanatı ve di er faaliyetler sistemli bir ekilde devam etmektedir. Özellikle ahısların kurdu u “Na Mir” adlı yayınevi Uygur yayıncılı ının bir örne i olarak aktif faaliyet göstermektedir. Kazakistan'da ana dilde e itim imkânı, Uygurlar arasında ana dilinde eser veren birkaç genç yazar ve airin yeti mesine temel olu turmu tu.

Kazakistan'da 1950-2000 yılları arasında Camal Bosakof (1918-1987), Hizmet Aydullin (1925-1986), Kadir Hesenofof (1912-1976), Ziya Semedi (1914 – 2000), İya Behtiya (1932 – 1987), Dolkun Yasin (1938-2005), Mesimcan Zulpikarof (1925-2012), Savutcan Memetkulof (1940-?), Tur an Tohtamof (1940-?), Patigül Sabitova (1936-?), Yüsüpbék Muhlisof (1920-2004), Helil Hemrayéf (1928-1993), ayim avayéf (1938-2010), Rehimcan Roziyéf (1938-2013), Abdükérim Geniyéf (1937-2006), Abdumécit Döletof (1949-2008), Exmetcan Ha irofof, Patigül Meksetova vb. yüzlerce edebiyatçı ömrünü edebi faaliyetle geçirdi ve onların hayatta olan bir kısmı ve yeni nesil edebiyatçılar bugün de devamlı olarak eser vermektedirler. Ziya Semedi ve Hizmet Abdullin gibilerin namı ça da Uygur Edebiyatı'nın en me hur vekilleri olarak kabul edilmektedir.

³⁴ Daha geni bilgi için bkz. James A. MILLWARD, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, London, Hurst and Company 2007, p. 210-215, Andrew D. W. Forbes (1986). *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: a political history of Republican Sinkiang 1911-1949*. Cambridge, England: James A. Millward and Nabijan Tursun, "Political History and Strategies of Control, 1884-1978" in *Xinjiang: China's Muslim Borderland*.

³⁵ David D. Wang, *The USSR and The Establishment of Eastern Turkestan Republic in Xinjiang*, http://www.mh.sinica.edu.tw/mhdocument/publicationdetail/publicationdetail_750.pdf.

Kırgızistan'da ise Uygur okulları açma imkânı olmasa da, Uygur sınıfları ve yüksek okul bölümleri hayli uzun bir zamana kadar faaliyet gösterip hükümetin desteğini kazandı. Bu ülkede sistemli bir Uygur eğitimini mevcut olmasa da, kitlesel bir Uygur kültürü vardır ve Uygur millî kimliğinin korunması için çalışılmaktadır. Uygurlar kendileri “tıpık” (Birlik) adında bir gazete çıkarmaktadırlar. Bazı Uygur yazar ve şairleri Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin Uygur bölümünü kurmuşlardır. Uygur yazarı Sıralı Brayimof (1933-) , Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurlar arasında Rusça roman yazıp yayımlayarak Rus yazarları tarafından kabul görmüş ünlü bir yazardır. O Kırgızistan'da Cengiz Aytmatov gibi Rusça roman yazan Rus dilli bir Uygur yazardır ve onun eserlerinde güçlü bir felsefî görüş bulunmaktadır.

1990'lı yıllara kadar geçen sürede Özbekistan'daki Uygur edebiyatçıları Taşkent'te toplanmış olup, ünlü edebiyatçılardan Osman Memetahunof (1925-1981), Rozi Kadiri (1925-2001), Emin Osman, Seyitcan Sėti gibi önemli başarılar kazanmışlardır. Emin Osman ile Rozi Kadiri'nin adı Özbekistan edebiyatının temsilcileri arasında yer almıştır. Öncü edebiyatçılardan olan Rozi Kadiri 1940 – 1950'li yıllarda Uygur ilindeki edebiyat dünyasında dikkati çeken şairlerin biri idi.

Eski Sovyetler Birliği döneminde devletin Rusçaya fazla önem verme politikası sonucunda çok sayıda Uygur çocuğu Rusça eğitim veren okullarda okumuş, Kazakistan ve Kırgızistan'daki Uygur gençlerinin Rusçayı kullanma oranı sürekli olarak artmıştır. Bunlar genellikle şehirlerde yerleşmiştir. Ama Yedisu Vadisi'ndeki köylerde ve kırsal kesimlerde Uygurca eğitime önem verilmiştir için Yerkent'ten Almatı'ya kadar olan yerlerde bulunan ortaokul ve karı-kök Uygur okullarında Uygur çocukları ana dillerinde eğitim görme imkânına sahip olmuşturlar. Bundan dolayı şimdiki Kazakistan, Uygurların yabancı ülkelerdeki en büyük millî eğitim ve millî kültür merkezi sayılır.

Türkmenistan'daki Uygurların millî dil ve kültürlerini korumaları ancak kitlesel karaktere sahiptir ve sayılarının az olması bu bakımdan zorluk yaratmıştır. Onlar yerli halk arasında hızlı eridikleri için çoğalmamışlardır. Ancak bunların 1920'li yıllardaki durumları iyi olmuştur. Bu dönemde az sayıda Türkmenistan Uygurları arasından Özbekistan Cumhuriyeti'nde bakanlık derecesinde yöneticilik yapan şairler, Sovyetler Birliği'nin yabancı ülkelerde görevlendirdiği üst düzey diplomatlar ve âlimler yetişmiştir. Örneğin diplomat ve bakan olarak görev yapan Merup Memetof, tıbbî bilimlerde doktor unvanı kazanmış bir kişiydi. Onun üç kızı da Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da tanınmış ünlü âlimler olarak yetişmiştir. Ünlü Uygur âlimlerinden biri Savut Mollavudov ise bu Türkmenistan Uygurlarındandı ve ömrünü Uygur klasik edebiyat araştırmalarına adanmıştı.

1930'lu yıllarda Uygurlar arasında yüksek eğitim alma eğilimi sürekli artmış, yüksek tahsilli Uygurların sayısı gittikçe artmıştır. Bunların arasında Uygur ilinden doğrudan gelenler de olmuştur. Örneğin 1920'li yıllarda Moskova'daki Doğu Komünist Emekçiler Üniversitesi'nde okuyanlar arasında, 1932-1934 yıllarındaki Kuşar ve Kaşgar'daki isyana katılan ve Tömür Eli'ne dayanarak man olan Nizamidin Efendi³⁶, 1944-1949 yıllarındaki millî kurtuluş ihtilali öncülerinden biri olan Emetcan Kasimi gibi kişiler vardı. Svêrdlov Yüksek Komünist Üniversitesi'ni bitirenler arasında 1935-1937 yılları arasında Kaşgar gibi yerlerde hizmet veren Kadir Hacı ve Kazakistan devlet adamlarından biri olan Abdullah Rozibakiyef gibiler de vardı. Taşkent Devlet Üniversitesi'ni bitiren Turfanlı genç dilçi Kadir Hoşrop'un adı o dönemde iyice tanınmıştır. O 1937'de Almatı'da düzenlenen Uygur Dili ve Dil Meseleleri Sempozyumu'nda Uygurcanın imla kuralları ve edebî dil meselesi hakkında bir taslak ortaya koyup, dilcilerin alkışını kazanmıştır³⁷.

³⁶ V. A. Barmin, SSSR'de Sintszyan v 1918-1941 gg. Barnaul, 1999.

³⁷ Xêlem Xudaberdiyêf, *Zaman zirinlirida un up (Xatiriler)*, Taşkent 2003, s. 99-106.

6. Azınlıklardan Çıkan Me hur Siyasi ahıslar

Sovyetler Birli i'nin çe itli dönemlerinde ve sonraki zamanlarda az sayıdaki Uygur halkı içinden tüm Sovyetler Birli i ve Ba ımsız Devletler Toplulu u'nda me hur olan birçok Uygur temsilcisi yeti ti. Bunların arasında Uygur siyaset adamları da vardır. Onlardan bazıları Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri'nin üst düzey yöneticileri arasında yer aldı. Ka garlı zengin bir Uygur ailesinde, Mergilan'da do an Yolda Ahunbabayéf (1885-1943) Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilk üst düzey yöneticisi olarak 1925-1938 yılları arasında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Merkezî Yürütme Komitesi'nin ba kanı, 1938-1943 yılları arasında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek sti are Kurulu ba kanı olarak görev yaptı.³⁸ Elbette Yolda Ahunbabayéf'in hangi milletten oldu u hakkında farklı görü ler var. Özbekler onun Özbek oldu u ileri sürerler. Ancak Uygurlardan oldu u da tartı ılımtır. Rusya'nın tanınmı gazetecisi Fédor Razzakof kendi ar iv kayıtlarına dayanarak yazdı ı eserinde Yolda Ahunbabayéf'in Ka garlı Uygur göçmenlerinin evladı oldu unu açıklar. Bununla birlikte yine bir kısım haber kaynaklarında Ahunbabayéf'in Uygur oldu u gösterilmi tir.³⁹ Yolda Ahunbabayéf'in asıl adı Yolda Ahun Baba idi. Yolda Ahunbabayéf'in Uygur oldu u Eski Sovyetler Birli i'nin ilk dönemlerinde gizli tutulmu tur. Tıpkı Vladimir liç Lénin ve di er birçok Sovyet yöneticisinin aslının Yahudi olu nunun gizli tutulması gibi, Sovyet hükümeti Yolda Ahunbabayéf'i "Özbek halkının erefli o lu" diye propaganda yapmı tir. Asıl etnik kökeni Fergana'nın yerli ahalisi olarak sayılmayan Ka garlı Uygurlara dayanan bu ki i 1925 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin yöneticili ine atanması, Moskova'nın siyasî oyunlarından biri idi. Bu durum Moskova'nın Orta Asya'daki gayri resmi ba ımsız cumhuriyet olan Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Cumhuriyeti, ayrıca Moskova'nın do rudan kontrol etti i Türkistan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyetlerini yürürlükten kaldırıp yerine Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyeti hem Karakırgız Otonom Vilayeti tesis etme planının gerçekte tirilmesi, Orta Asya bölgesindeki bütün Ka garlılar, Kıpçaklar, Sartlar diye adlandırılan halkları Özbek etnik kimli i altında toplama stratejisinin gerçekte tirilmesinde kullanılmı tir.

Yolda Ahunbay o lu Ahunbabayéf, 1916 yılında Mergilan'daki Çarlık Rusya'ya kar ı ayaklanmaya katılmı , 1921 yılında Bol evikler Partisi'ne üye olmu ve de Kızıl Ordu'ya katılıp, Fergana Vadisi'ndeki Sovyet hükümetine kar ı ba ımsızlık hareketlerini bastırma sava larında aktif rol oynayarak Mergilan'daki "Sabancılar Birli i"nin ba kanı olmu tur. O, 1925 yılında Özbekistan Komünist Partisi'nin birinci kurulu toplantısına Mergilan temsilcisi olarak katılmı ve Özbekistan Komünist Partisi merkezi bürosu üyesi, merkezî komite üyesi ve Özbekistan'ın yüksek hâkimiyet organı sayılan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezî Yürütme Komitesi'nin ba kanlı na atanmı tir. O yıldan itibaren 1938 yılına kadar Sovyetler Birli i Merkezî Yürütme Komitesi'nin üyesi olmu tur⁴⁰.

Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti ve parti yönetimi çok büyük ustalıklarla taksim edilmi olup, Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin birinci sekreterli ine Ruslardan Vladimir vatoviç getirilmi tir. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun ba kanlık görevine Eski Buhara Halk Cumhuriyeti hükümetinin ba kanı, Özbek Feyzulla Hocayéf⁴¹ getirilmi tir. Bu cumhuriyetin esas yönetimi komünist partinin birinci sekreterinin elinde olup, gerçek yüksek hâkimiyet organı sayılan Merkezî Yürütme Komitesi'nin ba kanlık görevine Yolda Ahun Baba getirilmi tir. Bununla birlikte Yolda Ahunbabayéf'in

³⁸ Korruptsiya v Politbyuro: Delo "krasnogo uzbek", Canr: publitsistika, zdanniye: 2009 g. nternet metni.

³⁹ Korruptsiya v Politbyuro: Delo "krasnogo uzbek", Canr: publitsistika, zdanniye: 2009 g. nternet metni.

⁴⁰ <http://www.booksonarthritis.ru/wafdovlegiz>

⁴¹ Fayzulla Hodcayev, patriot ili predatel? .<http://rus.ozodi.org/content/article/24176270.html>

mensup oldu u sınıf “yoksul” olarak tanımlanmış , yoksulların Özbekistan’ı yönetti i sembolik olarak vurgulanmış tır. Sovyet hâkimiyetinin az sayıdaki göçmen Uygur ahalisinden gelen, kendine sadık bir ki iyi, onun etnik kökenini gizleyerek ya da de i tirerek esas millete ait cumhuriyetin ba kanlı na getirmesi, Uygur ilinde etnik kökeni aslen Tatar olan Burhan ehidi’nin 1949 yılından sonra Uygur’a dönü türülüp incan eyalet hükümetinin ba kanı yapılması için bir deneme olmu tu. Elbette bu denemeyi de Stalin’in strateji uzmanları Çin strateji uzmanlarına ö retmi tir.

Eski Buhara Halk Cumhuriyeti’ni kuran Feyzulla Hocayéf ise, Türkçülük ideolojisine sahip olup aslında Genç Buharalılar Partisi’nin ba kanı idi. Komünist Parti’ye üye olmayan bir ki i idi. Onun Buhara ve bütün Özbekistan bölgesinde büyük itibarı var idi. Buhara Cumhuriyeti’ni la vedip yerine yeni Özbekistan Cumhuriyeti kurmada Feyzullah Hocayef’ı dı lamak mümkün de ildi⁴². Moskova Özbekistan Cumhuriyeti’ni tesis etmede en yüksek parti ve yönetim yetkisini komünist Ruslara ve Sovyet yönetimini aktif destekleyen Uygurlara vermek suretiyle Özbekistan’ın Sovyetler Birli i’nde kalmasını, kar ı güçlere ve milliyetçilik akımına mensup güçlere darbe indirmek istemi ti.

Yolda Ahunbabayev sözde yetkili, ama gerçekte hiçbir yetkisi olmayan bir ahıstı. Ba ndan sonuna kadar sembol olarak propaganda aracına dönü mü tü. Gerçek yetki komünist partinin birinci sekreteri vanov’un elinde idi. Yolda Ahunbaba’nın yönetimdeki zamanı 1931-1937- yılları arasında Uygur ilinde milli kurtulu hareketinin geli ti i, Sovyet hükümetinin eng isey’i destekleyip incan eyaletini Sovyetler Birli i’nin kontrolü altındaki «17. Sovyet Cumhuriyeti’ne dönü türdü ü yıllar idi. Stalin hükümeti Özbekistan’ı kom u Uygur ilinin geli mesinde ve Sovyetler Birli i’ne olan deste ini kazanmada örnek olarak göstermi tir. Birçok danı manları, mesela Sovyetler Birli i’nin Urumçi’deki ba konsulu Garigin Apreşiyev ve Uygur Sovyet yardımcı memurları, mesela Me ur Roziyev (Mensur Efendi), Kadir Hacı ve ba kaları do rudan Özbekistan’dan gönderilmi ti. Ahunbabayev yönetimindeki Özbekistan 1937-1937 yıllarında Uygur kültür merkezi durumuna gelmi olup, onun Uygur ülkesinde olup bitenlerden habersiz olması mümkün de ildi. Ahunbabayev 1937-1938 yılları arasında Stalin’in tasfiye hareketinden sa kalmı tır. Onun dı ndaki Özbekistan milli yöneticilerinin hemen hemen hepsi, mesela Fayzullah Hocayev, Ekmel kramov ve ba kaları öldürülmü tür. Ahunbabayev ise 1943’e kadar ya ayıp kendi eceliyle öldü. Son yıllarda Özbekistan’da Ahunbabayev ismi verilen birçok yerin adı de i tirilip yeni isimler verildi. Onun hakkında ele tirel de erlendirmeler yapılmaya ba ladı.

Kazakistanlı smail Yusupov (1914-2005) 1962-1964 yılları arasında Kazakistan Cumhuriyeti komünist partisinin birinci sekreteri olarak iki yıl bu cumhuriyeti yönetti. O, Orta Asya Uygurları arasında Ahunbabayev’den sonra ikinci kez en büyük birle ik cumhuriyetin en üst düzey yöneticisi, yani komünist partinin birinci sekreterlik görevini üstlenmi tek Uygur’dur. Onun Kazakistan’daki yönetimi 1964’te Kru çev’in yıkılmasıyla birlikte son bulmu tur.⁴³ Onun görevi Kru çev’in yerini alan Leonid Brejnev tarafından alınıp Tatar kar ık Kazak evladı olan Dinmuhammed Kunyef’e verilmi ti.

smail Yusupov’un Çin ile, ayrıca Uygur Özerk Bölgesi’yle kom u olan Kazakistan Birle ik Cumhuriyeti’nin yöneticili ine tayin edilmesinin arka planı Nikita Kru çev ile Mao Zedong arasında 1959 yılında yapılan görü menin kavgayla bitmesi, Kru çev’in atom bombası teknolojisinin vermeyi reddetmesi, Sovyet-Çin ili kilerinde “balayı”nın bitip rekabetin ba lamasıyla ilgilidir. 1962 yılında iki devlet arasındaki ili kiler resmi olarak bozulma sürecine

⁴² Fayzulla Hodcayev, patriot ili predatel? <http://rus.ozodi.org/content/article/24176270.html>. smat Naymov, Protivoreçiya v političeskih vzglyadah Fayzulla Hodcayev., <http://www.ia-centr.ru/expert/4661/>

⁴³ 20-Esir Namayendiliri (20.yüzyılın Temsilcileri), Yayına Hazırlayan: Yolda Ezemetof, Rond, Almata, 2005.

girmi ti. 60 binden fazla Uygur, Kazak ve ba ka millet ahalsinin Sovyetler Birli i topraklarına kaçması olayı meydana geldi. O dönemde yine 1944-1949 yılları arasında milli ihtilala katılan ve 1950-1959 yılları arasında Urumçi, Kulca ve Çöçek gibi yerlerdeki komünist parti ve hükümet kurumlarında üst düzey görevlerde bulunmu bir kısım Uygur, Kazak ve ba ka milletin aydınları Sovyetler Birli i'ne gitti. Nikita Kru çev i te böyle bir anda Uygurlardan smail Yusupov'u Kazakistan'ı yönetme görevini verdi ve bu ekilde kendisinin Uygur halkına güvendi ini, hatta komünist partinin en yüksek yetkilerinin de azınlıklara verilebildi ini göstermi ti. O zamana kadar incang Özerk Bölgesi'nde komünist partinin birinci sekreterli i görevi henüz Uygurlara nasip olmamı tı. Ancak smail Yusupov'un Kazakistan'ı iki yıl yönetmek üzere tayin edilmesi Kazakların itirazına maruz kalmı tı. Son zamanlarda smail Yusupov Kazakistan topraklarını Özbekistan'a vermekle suçlandı. smail Yusupov 90 ya ına girdi inde bu suçu reddederek o dönemde bütün siyaset ve kararın Moskova'dan belirlendi ini ima etti ve "benim Kazakistan halkına kar ı vicdanım rahat" dedi.⁴⁴ smail Yusupov görevden alındıktan sonra daha a a ı düzeyde göreve tayin edilm ve 1966 yılından sonra emekli olana kadar Kazakistan üzüm sektörünün ba kanı olarak çalı mı tır. Ünlü Uygur yazarı Abdikerim Ganiyev'in smail Yusupov hakkında özel belgelere dayanan bir uzun hikâye yazıp yayımlaması dı ında, bu ki i uzun yıllar yalnız ya amaya mecbur kaldı. Sovyetler Birli i'nin yıkılmasından sonra 13 yıl daha ya ayan smail Yusupov'un üst düzey görevde iken Uygur halkı için faydalı bir i yapamadı ına üzüldü ü, o vefat etti inde cenazesinin yine Uygurlar tarafından defnedildi iyle ilgili bilgiler Kazakistanlı Uygur aydınları arasında bugün de dile getirilmektedir.

li Uygurları arasından yeti mi Abdullah Rozbakiyev Uygurların içinde ilk kez üst düzey yöneticilik yapan ahıdır. Uzun bir süre Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nde ve daha sonra Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti ve Kazakistan Birle ik Cumhuriyeti'nin komünist parti ve devlet erkani arasında üst düzey görevlerde bulunmu tur. O hatta Moskova'da Sovyetler Birli i'nin milletler meselesi ile ilgili üst düzey yönetici olmu tur. Abdullah Rozbakiyev 1937 yılında Stalin NKVD si tarafından "milliyetçi", "halk dü manı" diye suçlanıp 1938'de kur una dizildi. Abdullah Rozbakiyev Sovyet Komünist Uygur yöneticisi ise de, hayatı boyunca Uygur milleti ve Uygur milletinin kurtulu gayeleri için mücadele etmi ti.

Kazakistanlı Uygur Osman Aliyev 1936-1937 yıllarında Kazakistan Yüksek Sovyeti'nin Milletler Komitesi'nin ba kanı olarak görev yapmı tır. O 1937 yılında Stalin'in temizleme hareketinde kur una dizildi.

Yakup Rozin (1905 - 1978) 1927 yılında Sovyetler Birli i'nin yüksek komünist parti okulu olan Krupskaya adındaki Komünist Üniversitesi'ni bitirdikten sonra Özbekistan'a gönderildi. O 1929-1931 yılları arasında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde yöneticilik yaptı ve Orta Asya Tarım Enstitüsü'nün müdürü oldu. 1931-1937 yılları arasında Moskova'daki Sovyetler Birli i Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne ba lı olarak yöneticilik yaptı ve Sovyetler Birli i'ndeki milletlerin edebiyatçılarının en yüksek prestijli dergisi sayılan "Sovyetler Birli i'ndeki Milletlerin Edebiyatı" dergisinin editörlük görevini üstlendi. O 1938-1953 yılları arasında Sibiry'a'daki Gulag'da 15 yıl kaldıktan sonra Moskova ehri yakınlarındaki bir kolhozun ba kanı olarak çalı tı.⁴⁵

Kazakistanlı Uygurlardan Abdulla Niyazov (1908-1971) 1935 yılında Leningrad Askeri-Parti okulunu bitirdikten sonra Özbekistan'a gönderilmi ve çi leri Halk Komisyonu'nda idarecilik görevlerinde bulunmu tur. 1943 yılında Özbekistan Devlet Güvenlik Komitesi'nin bakan yardımcısı, 1950 yılında Özbekistan Bayındırlık Bakanlı ı'nın bakanı oldu.

⁴⁴ Ga a imirbayeva, smail Yusupov: Moyasovetperednarodom Kazahstanaçista "Kazahstanskaya pravda". aprelya.

⁴⁵ 20-Esirdiki Dañliq Uy urlar: Özbékistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan, (Rusça), Almatı 2005, s. 2-17

Türkmenistanlı Uygur Merüp Memetof (1901-?) 1940-1951 yıllar arasında Özbekistan Birleşik Cumhuriyeti Dış İleri Bakanlığı'nın bakan yardımcısı, 1937-1940 yıllarında Özbekistan Yüksek Eğitim Komitesi'nin başkanı ve 1951-1955'lerde Özbekistan Radyo-Televizyon Komitesi'nin başkanı olarak görev yaptı⁴⁶. O Sovyetler Birliği Uygurları arasından yeti en ilk diplomatların biri olup, 20. yüzyılın ilk yarısında Sovyetler Birliği'nin bazı ülkelerdeki, ayrıca Çin'deki konsolosu olarak görev yapmıştır.

Kazakistan'da yine Abdulla Zbakiyev adı da meşhur olup, o 1955 yılından itibaren uzun yıllar Kazakistan Birleşik Cumhuriyeti Dış İleri Bakanlığı'nın bakan yardımcısı olarak görev yaptı.

Helam Hudaberdiyev (1918-2004) 1960-1980 yılları arasında Özbekistan Radyo-Televizyon Komitesi'nin başkan yardımcısı görevini üstlendi. O Uygur 12 makamını düzenleme ve kayda alma işlerine de rüfadan başlanarak etmiştir. Helam Hudaberdiyev 1947'de Özbekistan Komünist Partisi'nin birinci sekreteri Osman Yusupov tarafından işine gönderilmiş, işinde "Hudaberdiyev" adını kullanarak Ahmetcan Kasım'ın ofisinde ve General Şakbek Munonov'un karargahında 1949 yılına kadar danışmanlık görevini yapmıştır. 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği hükümeti tarafından Urumçi'ye danışman olarak gönderilmiş ve ne riayet alanında çalışmıştır⁴⁷.

Kazakistan başlımsız olduktan sonraki dönemde, Kerim Mesimof son zamanlara kadar Kazakistan Cumhuriyeti'nin başbakanı olarak çalışmıştır. Geçen yıl o Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Memuriyet Kurumu'nun yöneticisi haline getirildi. Ama onun etnik kökeninin Uygur olduğu meselesi Kazakistan tarihinde en fazla tartışılan mesele olup, hükümet onu resmi olarak Kazak diye tanıttı.

Kazakistan Uygurlarından Ahmetcan Ardinof son yıllarda Kazakistan Milli İleri Komitesi'nin başkan yardımcısı olarak görev yaptı. Ünlü sanatçı Murat Ahmedov Kazakistan parlamento meclisinde görev yapmakta.

İlk Sovyet Uygur yöneticilerden çoğu 1937-1938 yıllar arasında Stalin'in tasfiye hareketinde öldürülmüş ya da hapisanelere atılmışlardır. Onları içinden Abdulla Rozbakiyev, Smail Tahirov, Yakup Rozin, Abdughopur Qurbanov, Osman Aliyev, Yaqup Siyev ve başkalarını örnek göstermek mümkündür. Bazı net olmayan bilgilerden anlaşılmasına göre, 1937-1938 yıllar arasında Özbekistan sınırları içerisinde 3800'den fazla Uygur aydını "Uygur Milli Birliği"nin üyesi olmakla suçlanıp öldürülmüş ve cezalandırılmıştır.⁴⁸ Sadece Almatı vilayeti içerisinde 150'den fazla Uygur yönetici ve aydın tasfiye hareketine maruz kalmıştır: Kazakistan'da 1997'de yayımlanan 1937-1938 yıllarında kurana dizilmiş ki ilere dair "Matem Kitabı"na 1668 kişinin adı yazılmış olup, bunların içerisinde 97 Uygur'un adı kaydedilmiştir. Elbette, bu felaket sadece Uygurların başına gelmemiştir, Sovyetler Birliği'ndeki bütün milletler tasfiye hareketinin hedefi olmuştur.

Stalin'in 1937'ye kadar süren tasfiye hareketi, Uygur Türklerine büyük zarar vermiştir. Uygur Türkleri 20 yıl içinde elde ettiği kazanımlarını kaybetmişlerdir. Sovyetler Birliği ve Almanya arasındaki savaşın sonra Uygur Türkleri yeniden canlanmaya başlamış ve 1950-1960 yılları arasında tüm Sovyet ülkelerinde meşhur olan Uygur müzisyenler, orkestra şefleri, aktörler, ünlü arkıcılar, spor ampionları ve bilim adamları ortaya çıkmıştır.

Ünlü orkestra şefi ve besteci Aziz Dugayev (1917-?), Orta Asya halkları arasında tanınmış ve 1959 yılında Moskova'daki Büyük Tiyatro ()'da orkestra şefliği yaparak çok

⁴⁶ Age, s. 2-17

⁴⁷ Xélem Xudaberdiyéf, **Zaman z irinlirida uñ up (Xatiriler)**, Ta kent 2003. Yazarın Xélem Xudaberdiyéf ile yaptığı röportaj.

⁴⁸ **Yéngi Hayat Gazetesi**, Almata, 17 ubat 1997.

sayıda klasik ve modern opera senfonilerini yönetmi tir. Son dönemlerinde Moskova Konservatuvarında Profesör olarak çalışmı tir.⁴⁹

Kuddüs Gucamiyarov (1918-1994), Orta Asya'daki genç müzisyenler arasında öncü olup, birçok senfoni yazmı ve Sovyetler Birli i döneminde devlet ödülüne layık görülmü tür. K. Gucamiyarov, Michael Garbaçov'un verdi i emirle "Sovyet Halk Sanatçısı" unvanını almı tir. K. Gucamiyarov, Kazakistan'daki Halk Müzi i Enstitüsü'nün kurulmasına destek vermi ve uzun süre bu enstitüde yöneticilik yaparak çe itli milletlerden olan müzisyenleri yeti tirmi tir. K. Gucamiyarov, 1955–1959 yılları arasında Kazakistan Besteciler Birli i'nin başkanlı nı yapmı ve 1957–1966 yılları arasında Kazakistan Devlet Konservatuvarı'nda dersler vermi tir. "Rızvangül" (1950), "Nuzugun" (1956), "Sadir Palvan" (1958) gibi bir çok opera ve senfoni yazmı tir.⁵⁰

Murat Nasirov'un annesi ve babası, 1950 yılının sonunda Almatı'ya ta nınmı ve Murat Nasirov 1969 yılında burada do mu tur. Murat Nasirov (1969-2007) ba ımsız Devletler Te kilatı'na üye olan devletlerde çok ünlü bir sanatçı olmu tur. 1991 yılında Sovyetler Birli i devletleri arasında Yalta'da düzenlenen yetenek yarışmasında birinci olduktan sonra kendisine öhret kapıları açılmı tir. Moskova'daki Ginisin Müzik Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra 1997-2004 yılları arasında Ba ımsız Devletler Te kilatı'na üye olan devletlerde çok ünlü bir arkıcı olarak tanınmı tir. Hâlâ bu ülkelerde ünlüdür ve herkesçe bilinir. Nasirov, ilk müzik albümünü çıkardıktan sonra "Yalnız Kaldım" adlı Uygurca bir single çalışması yapmı tir. Gelmi geçmi tüm Uygur sanatçıların en ünlüsü olan Murat Nasirov, 2007 yılında Moskova'daki evinde ölü bulunmu tur. Sebebi hala açıklanmamı tir.⁵¹

Özbekistanlı ve tüm Orta Asya'da tanınan Yulduz Usmanova'nın babasının aslen Ka gar'dan Özbekistan'a ta nınan Uygur bir aileye mensup oldu u herkesçe bilinmektedir; fakat Yulduz Usmanova, resmî olarak kendini "Özbek Kızı" olarak tanıtmakta ve soyunun Uygurlardan oldu unu ise inkâr etmemektedir.

Kazakistan Uygur arkıcıları; Dilnoz Ahmadova, Murod Ahmadi ve di erleridir. Bununla beraber, "Dervi " adlı bir müzik grubu da Orta Asya'da bilinen tanınmı Uygur müzik grubudur.

Uygur sinema sanatçıları; Ayturgan Temirova, Maksut Mansurov, Vinera Ni matulina, Andureshit Abdullayev ve ba kalarıdır. Sinema sanatçılarından Maksut Mansurov, Özbekistan sinema sektörünün ünlü sanatçılarından biridir. Birçok filmde rol almı ve yabancı sinema sektöründe de tanınarak birçok film için davet almı tir.

Ayturgan Timurov, Orta Asya'da tanınmı en iyi sanatçılardan biridir. Cengiz Aytmatov eserlerinden kurgulanarak yapılan filmlerde ba rol oyuncusu olmu ve Kazakistan sinema sektöründe de çalışmı tir. Sovyetler Birli i döneminde Sovyet-Alman savaşında gösterdi i üstün ba arıdan dolayı aldı ı kahramanlık sıfatıyla tanınan Aliya Muldagalıbova ile ilgili olan bir filmde de rol almı tir.

Kırktan fazla Uygur; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve di er ülkelerin vatandaşlarına verilen "Halk Sanatçısı" unvanlarına layık görülmü tür. Bu ödüllere layık görülenler; Kuddüs Gucamiyarov, Abdurahim Ahmadi, Murad Ahmadi, Gulmira Razibayeva, Holishon Kadirova, Ru angül lahunova, Aziz Duga ev, Ganican To metov v.d.

Kazakistan Dans Cemiyeti başkanlı bir Uygur genç; Asya ve Pasifik Okyanusu Ülkeleri arasında düzenlenen dans yarışmasında şampiyon olan Kamil Bardiyev'dir.

⁴⁹ 20-Esir Namayendiliri, s. 201-209

⁵⁰ Age, s. 222-227

⁵¹ Nabijan Tursun, "Murat Nasirof ve Men". Bk. www.bagdax.cn, 2007.

Kazakistan Cumhuriyeti Uygur tiyatrosu, 80 yıldır çalı maktadır ve birçok dramalara ev sahipli i yapmıştır. Yakın zamanlarda, yazar Ahmetcan Hairov'ın “ dikut” isimli romanı esasında “ dikut” adlı bir drama hazırlanmış ve sahnelendikten sonra devlet ödülüne layık görülmü tür. Kazakistan hükümeti eski ve yeni zamanlardaki Uygur tarihi ahıslara ait dramaları yazma ve Uygur seyircileriyle buluş turmaya izin vermiştir.

Ressamlık sahasında da Uygur Türkleri oldukça başarılıdır. Orta Asya ressamlarının olduğu turdukları “Bin Öy” adlı bir dernek çatısı altında kolektif çalışmalar yürütmektedirler. Özbekistan'da çalışan Likim Ibrahimov, St. Petersburg'da çalışan Azad Mamadinov, Kırgızistan'da çalışan Talat Mirrahimov ve Sabit Babacanov, Kazakistan'da çalışan Awakri Amidinov, Maris Heytahunov, Ahmad Ahadbakiyev v.d. çok ünlü Uygur ressamlarıdır.

Kazakistan'daki Uygur mimarlarının tasarladığı projeler, devlet kalite standartları tarafından hayata geçirilmektedir.

8. Bilim Sahasındaki Başarıları

Uygurlar bilim sahasında da başarıları vardır. 1930-1940'lı yıllarda ilk tarih, biyoloji, matematik, fizik, dil-edebiyat, arkeoloji ve başka sahalarda bilim adamları yetişmiştir. İlk Uygur Doçenti Burhan Kasimov, ilk tarih bilimi uzmanı Dr. Arid Hidoyatov (1906-1951), ilk biyoloji bilimleri uzmanı Dr. Abdumajit Ruzibakiyev (1910-1998), ilk filoloji bilimleri uzmanı Dr. Ayamamiyeva (1910-1978), ilk arkeoloji bilimleri uzmanı Dr. Ahmet Kebirov (1951-), Malik Kabirov (1995-1996) ve başkaları ilk Uygur bilim adamları idi. Ayamamiyeva (1912-1978) 1940 yıllarında doktora tezini savunduktan sonra 20. yüzyılın ilk Uygur bilim hanımı, ilk kadın dil bilimcisi sayıldı. Onun hazırladığı Uygur dili grammeri şimdiye kadar kullanılmaktadır. Ahmet Kebirov Sovyetler Birliği tarihçisi ve arkeologu A.N. Bern tamının öğrencisi olup, Bern tam ile birlikte Tanrı Dağı bölgesindeki, örneğin Sık Göl çevresi ve diğer mekânlardaki arkeolojik gezilere katılmıştır.

Uygurlardan şimdiye kadar yaklaşık 500 civarında bilim doktoru, doktora adayı, profesör ve doçent yetişmiştir. Onların birçoğu tüm Sovyetler Birliğinde önünde gelen tanınmış bilim adamları idi. Mesela Tursun Rahimov Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi'nde görev yapmış, Sovyet-Çin ilişkilerinde önde gelen uzmanlardan birisiydi. 1943-1949 yılları arasında Stalin'in Uygur halkının milli özgürlük hareketini destekleme programının oluşturulmasında öncülük etmiştir. Taşkent'te “ark hakikatı” (Doğru adaleti) adında derginin editörü olmuştur. Tursun Rahimov'un oğlu Prof. Dr. Aleksandr (Skender) Rahimov ise Moskova Üniversitesi Nükleer Fizik Enstitüsü'nün uzmanıdır. O Sovyetler Birliğinde ve şimdiki Rusya'da ünlü atom fiziği bilimleri uzmanıdır. Aleksandr (Skender) Rahimov Moskova Üniversitesi Nükleer Fizik Araştırmaları Enstitüsü Uzay Fiziği ve Mikro Elektron Fizik Esaslarını Araştırma Laboratuvarı Müdürü olarak çalışmaktadır. O yine Moskova Üniversitesi Atom Fiziği, Uzay Fiziği ve Mikro Elektron bölümü Müdürü ve öğretim üyesi olup 1 akademik, 5 profesör, 5 doçent, 15'ten fazla öğretim görevlisi ve görevli onun yönetiminde çalışmaktadır. Bu bölümde 15 civarında Atom Fiziği doktora araştırmacısı ders almaktadır.⁵²

P. . Baranov adındaki Rusya Merkezi Havacılık Motorları Enstitüsü'nün müdürlüğünü üstlenen ve Fen Bilimleri Enstitüsü'nde çalışan Prof. Dr. Telman Karimbayev (1935. yılında doğdu) uzun süre Sovyetler Birliği ve şimdiki Rusya'nın hava araçları motorları sahasında

⁵² Moskova Üniversitesi Nükleer Fizik, Plazma Fiziği ve Mikroelektronik Bölümü profesörler ekibi.. http://www.affp.mics.msu.ru/so_ ünideki bu kitabıca qaralsun: 20-esirdiki Dañliq Uyurlar. Özbekistan, Qazaqistan, Qırghızistan, Türkmenistan, s. 2-7.

çalışıyor. O uzay gemisi ve reaktif uçak motorları üzerindeki araştırmalarını yönetti. Onun araştırmaları Sovyetler Birliği ve günümüz Rusya'sının dünya çapındaki teknolojisi ile ilgilidir.

Teknik bilimler Profesörü Telman Karimbayev şimdi kendi alanında çalışmakta ve kendi alanında 30'dan fazla doktor yetiştirilmiştir.⁵³ O Rusya'nın hava araçları motorları araştırmaları alanındaki öncü bilim adamlarından sayılır. Onun kardeşi Kamiljan Karimbayev fen bilimleri doktoru olup, o da ailesi gibi aynı alanda çalıştı ve bu alandaki ünlü âlimlerden biriydi. O çok sayıda Avrupa ülkesi tarafından davet edilmiştir.

Fizik bilimleri Profesörü Damir Sattarov uzun süre Sovyetler Birliği (şimdiki Rusya) Fenler Akademisi Optik Araştırma Enstitüsü'nü yönetti. Optik alanında uzman sıfatıyla tanındı. O da optik alanında ünlü uzmanlardan sayılır.

Akademisyen Yarmuhammad Mubarakov (1944-1999), Profesör Abilhat Hojayev, Profesör Abdurrahman İlyev, Profesör Abdulaziz Hamimov, Profesör Murat Hamrayev (1936-1983) ve başkaları Özbekistan fenler akademisinin öncü âlimleri idi.

Akademik Aziz Narinbayev (1925 yılında doğdu) Orta Asya Cumhuriyetlerinde ünlü felsefe âlimi idi. O eski Kazakistan yöneticileri de dâhil çok sayıda kişilere ders vermiştir.

Matematik Profesörü Natali Tursun Rahimov kızı Moskova'da özel fen bilimleri alanında gençleri yetiştiren okulu açtı. Burada Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin onunla görüşüp onun başarılarını tebrik etti. Uluslararası keşif akademisi üyesi 2003 yılı Uluslararası keşif ödülünü kazandı. O Rusya ve Moskova Hükümetleri ödülleri sahibidir. Natali Tursun'un kızı Moskova 1501. Teknoloji Ortaokulu'nun müdürüdür. Okulda Teknoloji alanında yetenekli olan gençlere ders vermektedir.

Almaty'dan olan Uygur delikanlısı Şuhrat Mutalibov 1994 yılında Moskova Genetik bilimi alanında doktor unvanı kazandıktan sonra, 1998 yıllara kadar Moskova'daki Temiryazev adındaki Tarım Mühendislik Fenler Akademisi'nde ve diğer genetik araştırmalar alanında bilimsel araştırmalar yapmıştır. Burada Amerika'nın Organik Üniversitesi'nde çalışmakta ve kök hücre araştırmalarına başkanlık etmektedir. Kök hücre araştırmaları alanında dünya çapında yeniliklere imza atmıştır.⁵⁴

Onun kız kardeşi Maisam Mutalipova bu alanda doktor oldu ve ikisi Moskova'da çalıştı. Mayisa Mutalipova şimdi Amerika'nın en ünlü Masaçusa Teknik Enstitüsü'nde profesördür.

Kazakistanlı Uygur âlimi Abdurrahim Aytıbayev Kazakistan'da matematik alanında doktor olduktan sonra Amerika'da devamlı kendini geliştirmiştir. O şimdi Yeni Meksika Teknoloji Enstitüsü'nde matematik profesörüdür.

Profesör Murat Hamrayev filoloji alanında Sovyetler Birliği'nde tanınan bir âlimdir. Kazakistan Fenler Akademisi üyesi Hoca Ahmad Sadvaqqasov (1929-1991), tıp bilimleri Profesörü Sahipjamal Karıbayev, tıbbi bilimler doktoru Pufisu Autov gibi kişiler Kazakistan'da ünlü olan âlimlerdir.

Kısaca Uygurlar arasından çıkmış ve şimdi de çalışmalarını sürdürmekte olan âlimlerin sayısı fazla olduğundan dolayı bunların hepsini tek tek anlatmak imkansızdır.

⁵³ Telman Karimbayev ile yapılan röportaj

⁵⁴ Dr. Şuhrat Mutalipov ile ilgili İngilizce ve Uygurca çok sayıda bilgi mevcuttur. Örneğin David Cyranoski & Erika Check Hayden. Stem-cell cloner acknowledges errors in groundbreaking paper. <http://www.nature.com/news/stem-cell-cloner-acknowledges-errors-in-groundbreaking-paper-1.13060>

9. Ünlü Askerler

Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Uygurlar arasından yüksek rütbeli askerler, gaziler ve devlet tarafından kabul edilen halk kahramanları yeti tiler. Sovyetler Birli i ve Alman sava ına katılan Uygurlardan Masum Yakubov (1914-1974), Dada Babajonov (1922-1985), Sulhi Lutfilin (1923-1986)'e Sovyetler Birli i kahramanı madalyası verildi⁵⁵. Murdin Tayipov (1918-1999)'a Kazakistan halk kahramanı ödülü verildi⁵⁶. Uzun süre Polonya gerillaları ile birlikte sava an Uygur sava çı Kahar aripov'a Polonya'nın en yüksek kahraman ödülü olan Altın Hac ödülü verildi ve Polonya kahramanları arasında sayıldı⁵⁷.

Uygurlardan Sovyet Rusya'sının beyazlara kar ı iç sava ında halk kahramanı olarak gösterilen Mahmud Hojamiyarov'ın adı Sovyetler Birli i ve Rusya'nın siyasi ve sava tarihine yazılmı tır.

Mahmud Hojamiyarov, Bol eviklerden sonra Sovyetler hâkimiyetinin kurulu u esnasında, Bol eviklere kar ı olan grup lideri Suydun ehrini depo yapan General Letenent Aleksandr Dutov'u öldürme planına engel oldu u için yüksek ödüle layık görüldü. Günümüz Rusya tarihçileri, Mahmud Hojamiyarov'dan Rusya'nın 20. yüzyıldaki en korkunç suikast görevini yerine getiren ahıs olarak bahsederler⁵⁸. Ayrıca Ataman Dutov'u komünistlere kar ı güçlerin en önemli kahraman liderlerden biri olarak de erlendirir ve Sovyet hâkimiyetini onu öldürmekle suçlarlar.

2. Dünya sava ı döneminde Orta Asya'daki Uygurlar da di er halklar gibi sava felaketine maruz kalmı , 17 ya üstü ve 50 ya altındaki erkeklerin hemen hemen hepsi ön cephelere gönderilmi ve arka cephelerde çalı tırılmı tır. Hatta çok sayıda Uygur kızı Sovyet ordusu bünyesinde sava katılmı , onların bazıları Berlin'in i galine kadar olan 4 yıllık sava ın bütün süreçlerinde yer almı tır. Sava döneminde birçok Uygur sava çı; Paris, Moskova, Leningrad, Stalingrad, Kiyev ve ba ka sava meydanlarında sava a katılmakla birlikte, Avrupa sava meydanlarında, hatta Mançurya'daki Japon ordusuna kar ı sava meydanlarında sava mı tır. imdiye kadar Uygurlardan ne kadarının 2. Dünya sava ına katıldı ıyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Orta Asya Uygur tarihçileri arasında 200 bin, 100 bin, 30 bin gibi tahminler var; fakat bunların hepsi resmi bilgi de ildir. Elbette, Özbekistan'ın Fergana bölgesinden gidenlerin ço u Özbek kimli i ile sava a katılmı olmasını göze alırsak, Uygurlardan sava a katılanların sayısının çok olması do aldır. Sovyetler Birli i-Alman sava ı devrinde Uygurlardan orta düzeydeki subaylar yeti mi ve onlardan bazıları bölüm politik komiseri, alay, tabur ve irket komutanı olarak görev yapmı tır.

Sovyetler Birli i hükümeti 1979–1981 yıllar arasında Uygurlardan olu an özel “Müslüman taburu” olu turmu , bu taburu Moskova'da özel e ittikten sonra Afganistan'a göndermi tir. Bu tabur Sovyetler Birli i'nin Afganistan'daki askeri planlamalarında önemli rol oynamı tır.

Özel ve gizli olarak hazırlanan bu “Müslüman tabur”a ait olan sırlar imdi bir bir açıklanmaktadır.

Uygurlar arasından yeti mi general, binba ı, albay, yarbay ve binba ı rütbesindeki yüksek rütbeli komutanların sayısı da belli bir oranı te kil etmi tir. Onların bir kısmı imdi Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ordularında görev yapmaktadır. Bir kısmı devlet koruma te kilatının en önemli sahalarda çalı mı lardır. Kazakistan'da Rusça yayımlanan “20. yüzyıldaki

⁵⁵ 20-esir Namayendiliri. Almata. s. 163, 256, 282.

⁵⁶ age, s. 228-230.

⁵⁷ Ma ur Ruziyev, Vozrocdyonnyy uygurskiy narod, Alma-Ata, Kazahstan 1976, s. 168

⁵⁸ A. V. Ganin. Aleksandr liç Dutov "Voprosı storii", 2005 9. — . 56—84.

Konets atamana Dutova: zagadke sovetskih çekistov ispolnilos 90

let..http://rus.azattyq.org/content/alexander_dutov_killing_/2296420.html

Ünlü Uygurlar” adlı kitapta; Sovyetler Birli i, Rusya, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan’ın silahlı güçleri ve devlet koruma birimleri, iç i leri biriminde 30’dan fazla Uygur albay olmu tur. Elbette onlar sadece bu kitaba yazılmı olan kısımdır. Birçok ki inin bu kitaba eklenmemesi de do aldır.

Örne in, bunlar arasında Rusya silahlı güçleri generali, Çilek’te do mu Ravil Tursunov (1936–2005) adı ünlü olup, Sovyetler Birli i’nin en yüksek devlet ödülünü kazanmı tır. Uzun süre Sovyetler Birli i ve Rusya Federasyonu’nun devlet savunma ve güvenlik sahasında görev yapmı , general, binba ı rütbesine kadar yükselmi tir. Kitaba eklenenler içerisinde Gülce ilçesinde do mu Nurahmat Rahmanhunov, Sovyetler Birli i ve imdiki Rusya Hava Kuvvetleri’nin yüksek rütbeli subayı olmu , Sovyetler Birli i’ndeki Müslüman halklar arasındaki Kuzey kutbunu uçarak geçen ilk pilot olmu tur. Kuzey Buz Okyanusu’nu 4 kere uçarak geçmi ve uça mı 15 saat havada tutarak Sovyetler Birli i hava kuvvetleri tarihinde bir rekor kırmı tır. Kuzey kutbu bölgesinde 14750 saat uçmu , Sovetler Birli i-Rusya hava kuvvetleri, deniz kuvvetleri ve kara kuvvetleri için, bilim ve teknoloji sahası için çok sayıda bilgi temin etmi tir. Nurahmat Rahmanhunov Yakut Cumhuriyeti ve Leningrad (Saint Petersburg) da çalı tı. Bunlardan ba ka yine Katman ilçesinde do umlu Ahmat Darayev, Sovyetler Birli i’nin Magadan’daki ilk askeri havacılık uçu ve yol haritasını belirleme i lerinden sorumlu ki iydi. Sovyetler Birli i deniz kuvvetlerinin Karadeniz filosunda albay olarak sava çı uçaklar birli ine komuta etti. Nurahmat Rahmanhunov kendisinin bu durumunu ve arkada ı Hava ordusu albayı Ahmat Darayufun durumunu benimle görü mesinde ayrıntılı olarak anlatmı ve ben de bunları kaydetmi tim.

Özbekistanlı Uygur Türklerinden Vilyam Sadıqov Sovyetler Birli i deniz kuvvetleri nükleer su altı gemisinin 3. dereceli kaptanı sıfatıyla nükleer su altı gemisine komuta etmi tir.

imdi emekli olup Moskova’da ya amaktadır. air olarak da tanınmı tur. Onun Sovyetler Birli i’nin nükleer denizaltıların komutanı olması Uygurlar arasında görülen yegane bir i tir.⁵⁹

Ünlü diplomat Robert Turdiyef (1939-2000) Sovyetler Birli i Dı i leri Bakanlı ı ve sonraki Rusya Dı i leri Bakanlı ı’nın Orta Do u ülkelerinde üst düzey elçilik görevlerinde bulunmu tur. O pek çok kere Sovyet Birli i’nin Dı i leri Bakanı Kosigin ile Orta Do u ülkeleri liderleri arasında tercümanlık yapmı ve bu ülkelerde ata e olmu tur. O yine Sovyet Birli i’nin Tunus büyükelçisi olarak çalı mı tır. Ayrıca o Sovyet Birli i lideri olan Lionid Brejinev ile Filistin Lideri Yaser Arafat arasındaki ileti imlerde ve görü melerde rol oynamı ve tercümanlık yapmı tir.⁶⁰

10- Spor Sahasındaki Ba arılar

Spor Orta Asya Uygurlarının en fazla önem verdikleri sahadır. Uygurlar arasından sporun çe itli dallarında buldukları cumhuriyetler çapında, Sovyet Birli i çapında, Orta Asya, Avrupa ve dünya çapında ampion olanların sayısı çoktur. Uygurların bazıları milli takımların esas üyeleri olarak çe itli yarışmalara katılmı lardır. Örne in, Mahmut Ömarof 1950’li yıllarda bütün Sovyetler Birli i içinde okçuluk yarışmasında ampionu olmu tur. 1956’da Melbourn’da düzenlenen dünya olimpiyat yarışmasına katılmı ve rekor kırmı tır. 1960’ta Roma’da düzenlenen olimpiyat yarışmasında ampionu olmu tur.⁶¹

Mahmut Ömarof 1956-1961 yılları arasında okçuluk yarışmasında 6 kez Sovyetler Birli i ampionu, Avrupa ampionu ve dünya ampionu olmu tur. O, 1955-1961 yılları arasında Sovyetler Birli i’nin okçuluk yarışması dalında ampionlu unu korumu tu. Ancak o vefat ettikten

⁵⁹ Vilyam Sadıqov bilen bol an söhbet xatirisi (Vilyam Sadıqov ile yapılan röportaj), Moskova, 1996.

⁶⁰ 20-Esir Namayendiliri, Rond . Almata, 2005, s. 385-391

⁶¹ 20-Esir Namayendiliri, s. 292-298

sonra ampionluk erefi ba kalarına geçmi tir. Sovyet ordusunun albayı olan Mahmut Ömarof Sovyet-Alman sava na katılmı , okçuluk yarışmalarıyla ün kazanmı tir. O Leningrad Harbiye Tıp Üniversitesi'nde doktor unvanı kazanmı , aynı üniversitede doçent olarak görev yapmı tir. Almatı ehrinde do up büyüyen Mahmut Ömarofusta müzisyen olup, dutar (iki telli saz) çalarak Uygur halk türküleri söylemede de usta idi.⁶²

Uygurların ilk dünya ampionu ve ilk tıp doktoru hem de profesörlerinden biri olan Mahmut Ömarof 1961'de 37 ya ndayken kalp krizi dolayısıyla Leningrad'da, yani bugünkü Sankt Petersburg ehrinde aniden vefat etmi tir. Onun ismi Sovyetler Birli i ve Rusya'nın olimpiik ve dünya ampionları için hazırlanan kitabın kapa nda yer almı tir.

Abdulre it Abdullayef 1970'li yıllarda birçok kez Sovyetler Birli i ve Avrupa'nın Boks ampionu olmu , ayrıca 1969'da Sovyetler Birli i'nin temsilcisi olarak Amerika'ya gidip "Amerika-Sovyetler Birli i" boks yarışmasına katılmı tir. Onun sadece ünlü boks ampionu de il, birçok sava filminde ba rol oynayan ünlü bir sinema oyuncusu olarak tanınmı tı.

Kulca'da do up büyüümü Tuygun Nasirov 1990'da bütün Sovyetler Birli i'nde sıırıkla yüksekten atlama dalında ampion olmu tur. O Kazakistan'da söz konusu spor dalında ünlü bir antrenör sayılır.

Kulca'da do up büyüyen di er bir Kazakistanlı Uygur olan Hamit Barayef Sovyetler Birli i sporcusu unvanına sahip olup, o u anda Kazakistan'ın uluslar arası boks yarışmaları hakemi olarak uluslar arası yarışmalarda hakemlik yapmaktadır. O bugüne kadar Polonya, Çin, Hindistan, Türkiye ve Pakistan gibi ülkelerdeki yarışmalarda hakemlik yapmı tir.

Sabircan Roziyev kılıç kullanma dalında iki kez Sovyetler Birli i ampionu, üç kez Avrupa, üç kez dünya ampionu olmu tur. O 22. Dünya Olimpiyat yarışmalarına katılmı ve kılıç kullanma yarışmasında gümü madalya kazanmı tir. Sabircan Roziyev 1992-1995 yılları arasında Özbekistan Spor bakanı ve 1995-2003 yılları arasında Özbekistan Olimpiyat komitesinin ba kanı olarak görev yapmı tir. Sabircan'a Özbekistan silahlı güçlerine ait albay rütbesi verilmi tir.⁶³

Kazakistan ba ımsız olduktan sonra Zakir Tohtiyev karete dalında dünya ampionu, Himid Tohtahunof Amerika'da düzenlenen dünya karete yarışmasında dünya ampionu, Vietnam'da düzenlenen karete yarışmasında Asya ampionu oldu. Ahmet Celilov Tayland tarzı dövü yarışmasında Asya ampionu, kickboksta dünya ampionu olmu tur.

Erkin Eminov Amerika'da halterde dünya ampionu erefini kazandı. Buna daha ba ka örnekleri de göstermek mümkündür. Burada ba ka onlarca cumhuriyet ampionunu ve di erlerini tek tek saymadık. Uygur delikanlısı Ruslan Paltiyev Rusya'nın ünlü futbolcusu olup, "Moskova" takımının önemli oyuncularından biri idi.. Bugünkü Rusya'nın ünlü futbolcusu, Rusya gençler "Zent" takımının 4 numaralı forma giyen kaleci Camalidin Hocaniyazof'un adı bütün Rusya ve Ba ımsız Devletler Toplulu undaki futbol fanatiklerince çok iyi tanınmaktadır. O Rusya gençler takımına katılmı , Avrupa'da düzenlenen altın kupa maçlarına katılıp talya takımını yenerek ampion olmu tur. O Rusya'nın "Zent" takımıyla üç yıllık sözleşme imzalamı tir. Camaliddin Rusya'daki en genç futbol oyuncusu olarak ün yapmı tir.

Türkmenistan'ın eski Uygur yurdu olan Bayram Ali'de 1996'da bir Uygur ailesinde dünyaya gelmi Camalidin Hocanyzov'dan Rusya gazetecisi M. Lapin'in "Zent" takımı hakkında yazdı ı bir makalesinde bahsetmi tir. Camalidin Hocaniyazof Rus gazeteciye: " "Benim milletim

⁶² age, s. 292-298

⁶³ 20-esirdiki Dangliq Uyghurlar, Özbekistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan, Almatı, 2005.

Uygur, annem Rus'tur" demi tir⁶⁴. Adı geçen makalede Camilidin Hocaniyazof gelece in en parlak futbolcusu olarak de erlendirilmi tir.

11. Tarihi ahsiyetler Vatani

Rusya ve Orta Asya'daki Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan 20. yüzyıldaki me hur tarihi ahısların vatani oldu.

1954-1962 yılları arasında Uygur bölgesinden, yani incan Özerk Bölgesi'nden Çin'deki çe itli siyasi, sosyal ve ekonomik baskılardan dolayı Sovyetler Birli i'ne göç eden farklı millet vatanda ları arasında 1944-1949 yılları arasındaki milli kurtulu sava ına katılan çok sayıda subay ve askerler de vardır. Bunların sayısı net de il, ama milli orduya katılan çok sayıdaki ki inin Sovyetler Birli i'ne gitti i kesindir. Bunların arasında cumhurba kanı ve bakanlar da vardır. Milli ordu kumandanları, hükümet çalı anları ve aydınlar ço unlu u te kil eder. Mesela bunların arasında a a rdaki ki iler bulunmaktadır:

1944-1946 yılları arasında "Do u Türkistan Cumhuriyeti"nin cumhurba kanı olan me hur tarihi ahıs Ali Han Töre (Özbek), Milli Ordu'nun ba kumandanı van Polinov (Rus), Maliye Bakanı Enver Musabayef (Uygur), Maliye Bakan yardımcısı Vakkas Mir anof (Tatar), Milli Ordu albayı Memetcan Yusupof (Uygur), Milli Ordu albaylarından Gapparhan Töre (Özbek). Pehirdin Resulof (Özbek) ve di erleri Ta kent'te ya adılar. Do u Türkistan Cumhuriyeti hükümetinin genel sekreteri Abdureuf Mehsum brahimi (Uygur), Milli Ordu ba kumandan yardımcısı ve sonraki Çin Kurtulu Ordusu'nun generali Zunun Teyipof (Uygur), Milli Ordu albayı ve Çin Kurtulu Ordusu'nun generali Mergup shakof (Tatar), halk kahramanı Geni Batur (Uygur)ve Fatih Batur (Tatar), Milli Ordu albayı ve sonraki incan Uygur Otonom Bölgesi kültür bakanı Ziya Semedi (Uygur), Milli Ordu ba kumandan karargahının ba kanı general Majarov (Rus), Milli Ordu albayı ve 5. alay kumandanı Fatiy Leskin (Rus), Mo ol atlı taburunun komutanı, albay Erde Bulgunof (Mo ol), incan Uygur Otonom Bölgesi Gençlik Komitesi'nin ba kanı, Milli Ordu Askeri Okul öğretmeni Batur Er idinof (Uygur) ve Milli Ordu kaptanı Ha ir Vahidi (Uygur), incan Uygur Otonom Bölgesi müzesinin kurucularından biri, milli hükümetin Çöçek'teki memurlarından biri, yazar Yusufbek Muhlisi (Uygur), Milli Ordu tabur komutanı Aytogan Yunuçi (Tatar) ve Milli Ordu topçu bölü ü komutanı Eset Teyipof (Uygur), Milli Ordu Suyding piyade tugay komutanı albay Vasiliy Mogutnov (Rus), Milli Ordu Askeri Okul öğretmeni, Kaptan Mesumjan Zulpiqarof (Uygur), Milli Ordu kaptanı, Soviet ordusunun subayı Mirzigul Nasirof (Uygur) gibi yüzlerce yüksek ve orta dereceli rütbe sahibi askeri ve siyasi ahsiyetler Almatı'da ya adılar.

Doğu Turkistan, yani Üç Vilayet Hükümeti'nin Emniyet Genel Müdürlü ü'nün 1946 yılından sonraki müdürü, 1949 yılında Seyfettin Pekin'e giderken bütün Üç Vilayet'in emniyetinden sorumlu olan albay Nebican Yüsüp (Özbek), Sovyetler Birli i'nin Kulca'daki özel gizli temsilcisi, KGB elemanı Hakim Cappar (Uygur), Kulca Garnizon komutanı ve Aksu'da konu lanan birliklerin karargah subayı Hüseyin Gaziyef (Uygur), Milli Ordu tabur ve karargah komutanlarından Hemit Abbasof (Uygur), Keyim Sabir Hacı (Uygur), Zakirof (Uygur), Milli Ordu genel kurmay ba kanlı ı komutanlarından Hemit Kencibayef (Uygur) gibi yüzlerce yüksek ve orta dereceli rütbe sahibi askeri ve siyasi yöneticiler Bi kek'te ya adılar.

Bunların dı nda yine Eylül 1949 yılında Do u Türkistan liderlerinden Ahmetcan Kasımı (Uygur), Abdukerim Abbasof (Uygur), Milli Ordu Ba Komutanı Org. General shakbeg Munonof (Kırgız), Milli Ordu Ba Komutan Yardımcısı, Tümgeneral Delilkan Sugurbayef (Kazak) uçak kazası nedeniyle Sovyetler Birli i'nde hayatlarını kaybettikten sonra, 2. grup liderlerden Seyfettin

⁶⁴ M. Lyapın, "A potom otklyuçili svet". Sbornım Rossii i vetsii ne dali vıyasnit, kto silneye. Poka - v tennise. <http://www.sovsport.ru/gazeta/article-item/608836>

Azizi (Uygur) ile birlikte Pekin'e giden ve Pekin'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin Do u Türkistan'ın kaderiyle ilgili müzakerelerine i tirak eden üç temsilcinin biri ve dönemin Tarbagatay vilayetinin vali yardımcısı olan Alimcan Hakimbayef (Özbek) 1950-1991 yılları arasında Moskova'daki Sovyetler Birli i Bilimler Akademisi Do ubilimleri Enstitüsü'nde özel olarak Do u Türkistan'ın 1931-1949 yılları arasındaki siyasi durumu ve milli ihtilal meselesi üzerinde ara tırma yapmı ve Moskova'da vefat etmi tir.

Bunlardan ba ka yine 1944-1946 yılları arasında Sovyetler Birli i hükümeti tarafından Do u Türkistan'a yardım etmek ve o bölgeyi kendi kontrolü altında tutmak için Kulca'ya gönderilen danı manlardan General Vladimir Egnarov ve general Aleksandır Langfang ve di erleri Moskova'da ya adılar. Çinli Müslüman (Döngen) taburuna karargâh kurmay ba kanı olan Abdurahman Kalimof Moskova'da, Do u Türkistan Cumhuriyeti ç i leri Bakanlı ı'nın danı manı Ali Efendi, Ba kurtlardan Gabit Muzipof O 'ta, Cumhurba kanı Ali Han Töre'ye danı man olan Muhsin Abdullin Ta kent'te ya adı. Sovyetler Birli i tarafından gönderilen ki iler genellikle Temmuz 1946 yılından A ustos 1949 yılına kadar kendi ülkelerine dönmü lerdir. Yerli zatlar 1954 yılından 1963 yılına kadar olan zaman zarfında Sovyetler Birli i'ne göç etmi lerdir.

SONUÇ

Orta Asya bölgesindeki Uygur diasporası son bir yüzyıl içerisinde Çarlık Rusya'sının monar i hâkimiyet sistemi, Sosyalist Sovyetler Birli i'nin diktatör rejimi ve Orta Asya cumhuriyetlerinin ba ımsız hâkimiyet rejimi olmak üzere üç farklı devlet rejiminde ya ama kaderiyle kar ı ka ıya kalmı tır. Bu bir asırlık zaman zarfında Uygurların milli kimli i, milli kültürü sürekli bir ekilde geli ti. Orta Asya'daki Uygur diasporası 1. ve 2. dünya sava ının a ır felaketlerine maruz kalmı , binlerce Uygur evladı Avrupa sava meydanlarında helak oldu. Binlerce Uygur aydını Stalin'in 1937-1938 yıllarındaki tasfiye hareketinin kurbanı oldu.

Uygur ça da milli kültürü Sovyetler Birli i'nin milli politikasından yararlanarak geli me imkanına sahip olmu ise de, yine benzer ekilde Stalin rejiminin tahribatına maruz kalmı tır. Nikita Kru çev, Lionid Brejinev, Mihail Gorbaçov dönemlerindeki Sovyet-Çin dü manlı ı ve rekabeti sürecinde Sovyetler Birli i hükümeti Orta Asya Uygurlarını kendisinin Çin'e yönelik stratejisindeki "koz" olarak kullanma amacıyla Uygurların kültürel geli imine özel önem vermi ti. Uygurlar Sovyetler Birli i'ndeki azınlık ise de, Moskova'nın dı politikasındaki "Jeo-stratejik" millete dönü tü ü için onun konumu ve rolüne özel önem verilmi ti. Stalin dönemi ve sonraki dönemlerin hepsinde Orta Asya Uygurları ve onların kültürel geli imleri Sovyetler Birli i'nin do u ve Çin stratejisinde beklenen rolünü yerine getirdi.

Sovyetler Birli i i te bu tür politik ihtiyaçtan dolayı 1960-1980 yılları arasında Uygur Ara tırmalarını güçlendirmekle birlikte 1986 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi bünyesinde özel olarak Uyguristik Enstitüsü (Uy ur unaslık nstituti) nü kurmu , 70 kadar Uygur bilim adamını bir araya toplayıp Uygur ara tırmalarını geli tirmi ti. Kazakistan devlet radyo-televizyon kurumu bünyesinde "Alatav" adında bir program tesis edilerek her gün bir saat Uygurca televizyon programı yayınlandı. Kazakistan'daki Abay adındaki Pedagoji Enstitüsü bünyesinde Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kazakistan devlet üniversitesi bünyesinde gazetecilik alanında Uygur sınıfları, Kazakistan'daki çe itli yayınevlerinin hemen hemen hepsinde Uygur bölümü açıldı ve faaliyet gösterildi. Hatta Kazakistan Bilimler Akademisi'nin bülteni Rusça, Kazakça ve Uygurca olmak üzere üç dilde yayımlandı. Yukarıda bahsedilen bu haklar di er azınlıklara verilmemi ti.

Sovyetler Birli i hükümeti 1960'lı yıllarda Uygur sanatçılarını Ta kent'te toplayıp Özbekistan Radyo-Televizyon Kurumu bünyesinde Uygur Sanat Asamblesi tesis ederek Uygur 12 makamını derleme ve kayda alma i ini ba latmı tı. Ta kent radyosunun Uygurca programları

güçlendirildi. Ta kent'teki Uygur asamblesi Sovyetler Birli i yıkılına kadar varlı mını korudu. Moskova bu tür "yardım ve destekleri" ile Uygurlara nasıl de er verdiklerini göstermi oldu. Ancak Sovyetler Birli i yıkıldıktan sonra Uygurlar "jeo-stratejik" millet olma niteli i ortadan kalkınca sıradan bir azınlık haline döndüler. Sovyetler Birli i döneminde verilen bu imtiyazlar yava yava ortadan kaldırıldı: Günümüzde Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurlar kendi çabaları ve hükümetlerin manevi ve maddi deste iyle kendi milli kültürünü geli tirme yolunda çaba sarf etmektedirler. Kazakistan hükümeti Uygurca e itim veren ilkokul ve ortaokul e itiminin devamlı geli mesini devlet yatırımı ve projesiyle desteklemektedir. Her sene devlet büyük yatırımlarla Uygurca ilkokul ve ortaokul ders kitaplarını yayımlayıp binlerce Uygur çocu unun kendi ana dilinde e itim görmesini desteklemektedir. Kazakistan hükümeti Uygur okullarına yönelik kendi milli dilinde ders anlatma, Kazakça ve Rusçayı önemli ders olarak okutma siyaseti uygulamaktadır. Dolayısıyla Uygur çocukları bütün dersleri kendi ana dilinde almaktadırlar. Bu bakımdan Kazakistan Uygurlarının kendi milli kültürünü ve e itimini koruma ve daha da geli tirme imkânları vardır Elbette, Kırgızistan hükümeti de uzun süredir devlet üniversitesi bünyesinde Uygur Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nin faaliyetlerini destekledi ve devlet televizyon-radyo kurumu Uygurca program yayınına sa ladı. Ama Kırgızistan ve Özbekistan'daki Uygurların nüfuslarının az ve da ınık olması dolayısıyla milli okul e itimini olu turma imkânı olmadı. Ama milli kültür ve milli kimli in korunması devamlı surette desteklendi.

Ticaret sahasında da Uygurların etkisi büyük olmu tur. Uygurların ticari alandaki yetenekleri Orta Asya cumhuriyetlerinde iyi bilinir. Sovyetler Birli i yıkıldıktan sonra Orta Asya Uygurları arasında bir kısım ünlü i adamları yeti mi tir. Forbes dergisinin listesine giren milyarder zengin Elibek Brayimof ile sanayici Alimcan Tohtahunof'un adı Rusya'da ve bütün Ba ımsız Devletler Toplulu u'nda iyice tanınmı tir. Onlar sanat, teknoloji ve spor gibi alanlara da yatırım yaparak bu alanların geli mesine katkı sa lamı lardır.

Netice itibariyle, Sovyetler Birli i ve sonraki Ba ımsız Devletler Toplulu u'nda yukarıda bahsedilen ba arılar elde edildi. Az sayıdaki Uygurlar arasından böyle yetenekli insanlar ortaya çıktılar. Gerçi onların ço u do rudan Sovyet devleti ve sonradan kendileri ya adıkları devletlerin menfaatleri, bilimi, sanatı için hizmet etmi lerse de, onların hiçbiri önce kendinin Uygur milletine ait oldu unu ve kendinin Uygur milletinin evladı oldu unu unutmadı, ayrıca bunu vurguladı. Onların bazıları kendi konularından yararlanarak kendi milletinin kültürel geli mesi için bir ki ilik katkı sa lamaya çalı tılar. Demek ki, bütün bunlar Uygur halkının aklı, yetene i ve zekasının sembolü olup, Uygur halkında her sahada yetenekli insanların bulundu unu gösterdi. Bunlar milletin kültür zenginliklerini, kabiliyet ve yeteneklerini daha iyi kullanmada esin kayna ı olacaktır. Uygur halkı kendisi için fedakârlık gösteren yi itlere de er verir, onları anar ve sever. Benim burada yazdıklarım sadece kültür kategorisine aittir. Benim burada bunları yazmam sadece tarihçi olarak görevimi yerine getirme çabasından ba ka bir ey de ildir. Tarihi ahıslar ve kahramanları halk takdir eder. Elbette yukarıda yazılanlar genel bir durumdan ibaret olup, Orta Asya Uygurlarının siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel tarihi büyük ve önemli bir ara tırma konusudur.

KAYNAKLAR

- Barmin, V. A., SSSR i Sintszyan v 1918-1941 gg. Barnaul, 1999.
- ERZ N Munir, **Yettesu Uy urliriniñ Tunji Géziti, "Esirler Siri", "Mir"** (Yedisu Uygurlarının İlk Gazetesi: "Asırların Sırrı", "Mir"), Almatı, 2012.
- Etničeskiy atlas Uzbekistana, nstitut "Otkritoye Ob estvo" - fondsodeistviya - Uzbekistan. 2002 Str. 217

- smat, Naymov, Protivoreçiya v političeskih vzglyadah Fayzulla Hodcayev,,
<http://www.ia-centr.ru/expert/4661/>
- Ganin, A. V. Aleksandr iç Dutov "Voprosı storii", 2005 9. — .56—84.
- Gubayeva, S.S., Uygurı dungane ferganskoy dolını // Sovremennoye razvitiye etniçeskih grupp Sredney Aziii Kazahstana, Ç. 2. M. 1992, S. 121.
- QAS MOV Burhan, "Uyghur Xelqliride Maarip liri" (Uygur Halklarında E itim Faaliyetleri), **Kembe eller Awazi**, 17 A ustos 1922.
- K 100 letiyupereseleniya uygurovv Turkmenistan. <http://hamrajan.narod.ru/index.html>
- Korruptsiya v Politbyuro: Delo "krasnogo uzbeka", Canr: publitsistika, zdanniye: 2009 g. nternet metni.
- MILLWARD James A. – TURSUN Nabijan, "Political History and Strategies of Control, 1884–1978, in **Xinjiang: China's Muslim Borderland**.
- MILLWARD James A, **Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang**, Hurst and Company, London 2007.
- Natsionalny statističeskiy komitet Kırgızskoy Respubliki (Natsionalny sostav naseleniya ozenka 1 yanvarya 2012 goda).
- ROZ BAQ YÉF A., **Tengriqul Qutluq, "Perwaz"**, Almuta, 1991
- _____, **Xelqim Üçün Köyidu Yürek** (Halkım çin Yanıyor Kalbim), Jazu i Ne iriyati, Almuta, 1997.
- _____, Gézek Muellimlerniñ (Sıra Ö retmenlerin), **Kembe eller Awazi**, Y. 18, Temmuz 1925.
- ROZ BAQ YÉF A. ve ROZ BAQ YÉVA M, **Uy ur Xelqiniñ Munevver Perzendi** (Uygur Halkının Münevver Evladı), Almuta, Kazakistan, 1987.
- Rumyantsev, P. P. Uyezdı Cetisu, Almatı.
- Ruziyev, Ma ur, Vozrocdyonny uygurskiy narod, Alma-Ata, Kazahstan 1976.
- Sovét Uy ur Edebiyatı** (Sovet Uygur Edebiyatı), Nauka, Almuta, 1986.
- WORBES Andrew D. W., **Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambridge, England 1986.
- Valihanov, Ç. Ç., zbranniye proizvedeniya. Nauka, Almatı 1986.
- Yéngi Hayat Géziti**, 15 ubat 1997, Almata.
- 20-Esir Namayendiliri**, Yayına Hazırlayan: Yolda Ezemetof, Rond, Almata 2005.
- 20-Esirdiki Dañliq Uy urlar; Özbékistan, Qazaqıstan, Qirghizistan, Türkmenistan** (20. yüzyıldaki Ünlü Uygurlar, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan), Almatı, 2005.